

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Факультет міжнародної економіки і менеджменту

Кафедра міжнародного менеджменту

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ПРОГРАМА: МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Галузь знань: 29 «Міжнародні відносини»

Спеціальність: 292 «Міжнародні економічні відносини»

Форма навчання: денна

КВАЛІФІКАЦІЙНА БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

**на тему «Протидія тіньовій економіці в Україні в умовах імплементації Угоди про
Асоціацію з ЄС»**

здобувача Кисельова Єгора Андрійовича

Науковий керівник: д.е.н., професор Петрашко Л.П.

(підпис)

**Робота допущена до захисту перед екзаменаційною комісією з атестації
здобувачів вищої освіти (ЕК)**

Завідувач кафедри: к.е.н. Бурмака Микола Олексійович

(підпис)

Київ 2022

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	5
Методологічні основи дослідження тіньової економіки.....	5
1.1 Поняття тіньової економіки	5
1.2 Методи вимірювання тіньової економіки.....	8
1.3 Ключові акценти Угоди про Асоціацію з ЄС щодо детінізації економіки	15
РОЗДІЛ 2	
Аналітична оцінка тіньової економіки в Україні.....	19
2.1. Загальні тенденції розвитку тіньової економіки в Україні.....	19
2.2. Рівень тіньової економіки України за електричним та монетарним методами.....	27
2.3. Фактори стримування детінізації економіки України.....	33
РОЗДІЛ 3	
Стратегічні орієнтири системної детінізації економіки України в умовах імплементції Угоди про Асоціацію з ЄС	40
3.1. Порівняння рівнів тіньової економіки в Україні та країнах ЄС.....	40
3.2. Адаптація європейського досвіду детінізації економіки України в контексті Угоди про асоціацію з ЄС	48
3.3. Амністія капіталів та цифровізація економіки – ключові пріоритети детінізації економіки України	56
ВИСНОВКИ.....	61

ВСТУП

Тіньова економіка є негативним структурним явищем будь-якої економіки світу. Дуже рідкою є сфера економічного життя країни, де не було б фактору тіньової економіки. Такий стан речей спонукає економістів більш детально досліджувати це явище, та найголовніше, визначати методи можливої детінізації, тому актуальність цієї теми важко переоцінити.

Щороку Міністерство економіки випускає Записку щодо стану справ в тіньовій економіці в Україні. На основі цих даних десятки науковців випускають наукові статті із аналізом та пропозиціями щодо виходу з цієї ситуації. Метою і завданням дослідження є пошук та пропонування методи та заходи для детінізації економіки України через призму підписання Україною угоди по асоціацію з ЄС.

Об'єктом дослідження є тіньова економіка як явище в національній економіці. Предметом дослідження є тісно пов'язана з тіньовою економікою незадекларована робота, причини ухилення від сплати податків та політика детінізації як один з аспектів угоди про асоціацію. Причини і мотиви, чому домогосподарства і компанії таким чином ухиляється від взаємодії з державою, є цікавими питаннями, а як це питання можна вирішити через економічну або правову політику – ще й корисно для оздоровлення економічного сектору держави. Однак вже зрозуміло, що гроші, зароблені в сірому або чорному секторі, не оподатковуються, але все одно витрачаються в офіційному секторі, що призводить до збільшення надходжень від держави. Безумовно, тут також може бути поставлено під сумнів, наскільки державне втручання через регуляторні заходи взагалі необхідне і від чого держава має скоріше утриматися. Фрідріх Шнайдер і Гельмут Бадеков висловлюють це добре у своїй роботі 2006 року: "Серце для чорних робітників : чому тіньова економіка збільшує наше процвітання [1]

Для визначення теоретичних основ функціонування такого явища, як тіньова економіка в цій роботі було використано праці вчених-економістів, насамперед

Фрідріха Шнайдера та Домініка Енсте, які присвятили багато своїх наукових робіт всеосяжному дослідженню явища тіньової економіки.

Мета цієї роботи - придивитися до цієї ситуації з економічної точки зору, щоби дослідити дії по боротьбі з тіньовою економікою в Україні в рамках Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Потрібно більше зосередитися на державних невдачах і пов'язаних з ними проблемах, таких як податкова мораль в цілому населення, рівень податкових ставок і механізми робочого часу. Корупція, безумовно, також є причиною, як наслідок певної форми тіньової економіки.

Перш за все я пропоную дізнатись яким чином тіньова економіка може бути кількісно виміряна з подальшим критичним вивченням цих прямих і непрямих методів. Чи дійсно тіньова економіка є такою проблемою, буде з'ясовано в також у цьому розділі.

Крім того, у другому розділі маємо дізнатись які змінні впливають на тіньову економіку в Україні, чим її структура та підходи до боротьби з нею відрізняються від інших країн. З цієї причини ми хочемо подивитися на емпіричні висновки різних авторів до цих пір, які повинні дати нам невелике уявлення про тіньову економіку.

У завершальному розділі буде розглянуто стан та розміри тіньової економіки у країнах Європейського Союзу та запропоновано методи для вирішення цієї проблеми в Україні, базуючись на досвіді країн-партнерів.

РОЗДІЛ 1

Методологічні основи дослідження тіньової економіки

1.1 Поняття тіньової економіки

У праці Шнайдера і Енсте зазначено, що вже є багато спроб визначити тіньову економіку. У зв'язку з відмінностями в конкретній країні, зроблена спроба знайти визначення, яке є всеосяжним і, в принципі, застосовується до кожної країни. [2, с. 5-6]

Одні вважають тіньову економіку еміграцією «з усталених форм роботи» [2, с. 453], а інші конкретно кажуть, що тіньова економіка є варіантом виходу для тих, хто хоче уникнути надмірного регулювання держави в офіційному секторі.

Однак тіньова економіка може бути визначена і розділена ще краще концепцією національних рахунків. Йдеться тут про так звану дворівневу економіку або подвійну економіку країни [3, с. 2].

Відповідно до цієї класифікації, економіка може бути розділена на два сектори [4, с. 5-8]. З одного боку, в офіційному економічному секторі, який включає в себе державну економіку з державними бюджетами і підприємствами, і в приватному секторі, що складається з приватних домогосподарств і підприємств.

На національних рахунках, державна економіка в цілому і приватний сектор може бути включений тільки частково в валовий національний продукт.

З іншого боку, є другий сектор, який Шнайдер і Енсте [4, с. 6] також розглядають як неформальну економіку в широкому сенсі. Це, в свою чергу, можна розділити на тіньову економіку в строгому сенсі і на так звану економіку самодостатності.

У більш широкому сенсі тіньову економіку Шнайдер і Енсте [4, с. 7] визначають як всю діяльність приватного сектору, яка є не включеною в

розрахунок валового національного доходу, навіть якщо є реальний внесок у загальну додану економічну вартість. Вони ідентифікують це за трьома ознаками:

- 1) існує форма “економіки самозабезпечення”, про яку не потрібно повідомляти, а тому не реєструється;
- 2) здійснені ринкові операції не можуть або лише частково можуть реєструватися у національних рахунках через недостатньо хороші методи реєстрації;
- 3) здійснені операції свідомо приховуються, щоб їх не можна було реєструвати (прихована економіка чи тіньова економіка у вужчому розумінні) [4, с. 8].

Потім вони йдуть на крок далі і визначають тіньову економіку, більшість з якої походить від незадекларованої роботи, а саме: «Тіньова економіка у значенні цього поняття включає економічну діяльність, яка підлягала б оподаткуванню, якби вона не трималася в таємниці від податкової» [4, с. 8].

Однак, визначаючи тіньову економіку відповідно до концепції національних рахунків, слід зазначити, що чисто фінансові операції не враховуються в концепції національних рахунків через відсутність доданої вартості. За словами Маммерт [5, с. 7], на це впливають лише можливі розрахунки ухилення від сплати податків, якщо, наприклад, ухиляються від сплати податків, не розкриваючи спекулятивних прибутків, але це в кінцевому рахунку не впливає на розрахунок масштабів тіньової економіки .

Більше того, можна знову розмежувати ці сектори за легальними чи нелегальними товарами, що там продаються на ринку, а також за тим, чи є правозастосування законним чи незаконним та чи торгуються вони взагалі на ринку.

Наступні питання стосуються незадекларованої роботи у секторі неповного робочого часу, а також видів діяльності, які таким чином є незаконними в межах загальної діяльності підприємства.

Тому, коли ми говоримо про тіньову економіку, ми дивимося, зокрема, на структуру незадекларованої роботи з її причинами та наслідками.

Навіть якщо самозайнятість має ефект, що дозволяє уникнути оподаткування, приховані операції, товари яких є легальними, але виконання яких є незаконними, ймовірно, є більшою проблемою.

Єдиного всеосяжного визначення тіньової економіки в українському законодавстві немає, тому пропоную визначення зі статті 3. С. Варналія 2014 року “Теоретичні засади детінізації економіки України”: “Тіньова економіка — це складне явище, представлене як сукупність неконтрольованих і не регульованих як протиправних так і законних економічних відносин між суб’єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу.” [6]

Якщо звернутися за визначенням до закордонних фінансових відомств, то за даними Федерального міністерства фінансів, незадекларована (чорна) робота визначається наступним чином: Під чорною роботою розуміються будь-які послуги, що надаються самозайнятими або несамозанятими працівниками, або робота, виконувана за плату, яка виконується без урахування вимог обов'язкової реєстрації та повідомлення. Контракти зазвичай укладаються в усній формі, а гонорар оплачується готівкою.

У Законі про боротьбу з незадекларованою роботою (SchwArbG), що діє від 1.8.2004 року, пункти 1 і 2, зокрема, є визначальними для визначення незадекларованої роботи.

Цікавими є штрафи за порушення, зазначені в пункті 1 SchwArbG, у розмірі максимум 300000 євро. Таким чином, німецька політика покладається на великі суми фінансових штрафів, щоб отримати контроль над незадекларованою роботою.

1.2 Методи вимірювання тіньової економіки

Економічна теорія на сьогоднішній день представляє нам дуже широкий спектр теоретичних моделей для обчислення рівня тіньової економіки. Оскільки в Україні це явище вивчається очевидно не більше, ніж 30 років, то пропоную звернутися до західних вчених-економістів, насамперед Шнайдера та Енсте.

По-перше, усі методи вимірювання тіньової економіки можна поділити за 2 групи: прямі і непрямі.

До прямих відносяться всі методи, які починаються на мікрорівні для визначення масштабів тіньової економіки в певний момент часу за допомогою опитувань або оцінки матеріалу статистичних даних.

Диференційовано за секторами, конкретно задається питання, чи пропонується та/або затребувана незадекларована праця. Результатом цих опитувань є те, чи пропонується чорна робота у певних секторах економіки, чи є на неї попит та які масштаби тіньової економіки представлені у певному секторі економіки.

За словами Шнайдера та Енсте [4, с. 12], опитування використовується у багатьох країнах, оскільки він надає конкретну інформацію про склад зайнятих у тіньовому секторі, а також про їх тип зайнятості та пов'язану з цим якість пропонованих послуг.

Проблема тут, однак, полягає в тому, що такі прямі опитування не застраховані від відхилень, а отже, і до спотворень вже отриманого результату. Причиною цьому є те, що не кожен буде відверто відповідати на такі питання, навіть за умови анонімності.

Також можна тут перерахувати всі переваги та недоліки опитувань. Зокрема, тут згадується лише тип формулювання запитання, від якого він також може залежати від того, наскільки чесно дається відповідь.

На думку Шнайдера та Енсте [4, с. 12], ці опитування та їх результати слід радше розглядати як нижню межу для оцінювання масштабів сектору тіньової економіки.

Іншим прямим методом, який часто використовують, є просто розрахування різниці між доходом, задекларованим у податковій декларації, та доходом, визначеним випадковими вибірками.

Якщо дохід, визначений випадковими перевірками, перевищує дохід, задекларований у податковій декларації, то можна припустити, що ухилення від сплати податків та / або діяльність у тіньовій економіці цілком можливі в цьому випадку.

Екстраполюючи вибірки на всю економіку розглянутої країни, можна зробити висновки про ступінь ухилення від сплати податків та тіньову економічну діяльність.

Статистично проблематичним це стає лише в тому випадку, якщо кількість зразків виявляється недостатньо репрезентативною і, таким чином, укладається неправильний зв'язок.

Обидва дослідження здаються відносно простими у виконанні, але через можливі проблеми, притаманні методам, вони знову ж таки служать лише вступом до питання для визначення масштабів тіньової економіки [4, с. 12-13].

Великою перевагою прямих методів, безумовно, є те, що ви з самого початку отримуєте конкретну інформацію про те, де і якою мірою здійснюється нелегальна/незадекларована (чорна) робота. Також можемо виявити очевидні недоліки цих методів: дороговизна та неточність. Великою перевагою прямих методів є те, що вже існує незліченна кількість даних на мікрорівні в національних та міжнародних статистичних управліннях, які можна пов'язати з тіньовою економікою.

Однак дуже складно проводити міжчасові та міжнародні порівняння, а також проблематично просто екстраполювати отримані знання в економіці в цілому.

Друга категорія методів вимірювання тіньової економіки – непрямі. Ці методи, які іноді також називають індикаторними підходами [5, с. 13].

Це здебільшого макроекономічні методи, що використовують різні економічні показники, щоб отримати з цих показників невід'ємну інформацію про тіньову економіку з часом.

Першою підгрупою цих методів є монетарні методи. Діяльність у тіньовій економіці зазвичай здійснюється готівкою, щоб залишити якомога менше слідів або взагалі не залишити їх. Економічні органи держави мають уявлення, що існує "нормальна" потреба в готівці в економіці. Якщо ця потреба в готівці з часом зростає понад те, що вважається нормальним, робиться висновок про існування тіньової економічної діяльності. Такий метод є одним з основних для Міністерства економіки України при вирахуванні обсягів тіні у вітчизняній економіці.

Для розуміння складових цього методу можна звернутися до Підходу Кейгана. Філіп Кейган у 1958 спробував знайти визначальне рівняння для співвідношення (коефіцієнта готівки) між готівкою та грошовою масою (агрегатом) M2. Для цього він використовував дані для США з 1919 по 1955 рік. Він припустив, що існували 3 великі змінні, які мали значний вплив. Для нього важливим був очікуваний реальний дохід на душу населення, очікувана процентна ставка за депозитами до запитання та середня ставка податку на прибуток.

Він прийняв 1940 рік як орієнтир або "нормальне значення" для коефіцієнта грошових коштів, тобто момент часу без тіньової економіки. На основі проведеного аналізу він дійшов висновку, що грошовий коефіцієнт різко зростав до 1945 року через підвищення ставок податку на прибуток, але два інших фактори не можуть пояснити цей розвиток. Врешті-решт, розмір американської тіньової економіки становив 10-12% від ВВП.

П'єр Гутманн у 1977 застосував підхід Кейгана і продовжив його, припускаючи наступні 4 припущення та припущення про контрольний період з 1937 по 1941 рік порівняно з 1976:

- 1) У тіньовій економіці для здійснення операцій використовується лише готівка
- 2) У контрольний період (1937 – 1941) не було тіньової економіки
- 3) Без тіньової економіки коефіцієнт готівки залишився б незмінним.

4) Швидкість обігу грошей у тіньовій економіці приблизно така ж, як і в офіційній економіці. [4, с. 16]

Гутманн не намагається безпосередньо продовжувати підхід Кейгана. Він просто намагається використовувати той самий підхід для розрахунку розміру тіньової економіки на основі різних припущень. Однак, друге та третє припущення, зокрема, сумнівні. Як і у випадку з Кейганом, вибір контрольного періоду є довільним і в обох випадках недостатньо обґрунтованим.

Більше того, третє припущення, зокрема, є сумнівним, оскільки він припускає, що цей грошовий коефіцієнт буде розглядатися як постійний протягом 4 десятиліть, тобто передбачається постійне співвідношення між готівкою та депозитами до запитання, що є неможливо при детальному логічному розгляді.

Іншими словами, якби в 1976 р. вийшов той самий грошовий коефіцієнт, що і в контрольний період, Гутман дійшов би висновку, що тіньової економічної діяльності не було. Однак у 1976 р., Виходячи з цих припущень, розмір тіньової економіки США становив 10,2% від ВВП.

Ці підходи мають суттєві недоліки, хоча і є продуктами суто логічної праці. Трохи пізніше американський економіст Е. Фейге намагався обійти проблеми щойно згаданих підходів, припускаючи, що розмір тіньової економіки можна вивести з відношення обсягу транзакцій до національного продукту. Ґрунтуючись на рівнянні Фішера, Фейге припускає постійну залежність:

грошова маса (M) помножена на швидкість обігу (V) = рівень цін (P) * обсяги транзакції (T). Але і тут за орієнтир використовується рік, в якому не було неформальної економіки. Крім того, швидкість грошової маси можна вважати однаковою як в офіційному, так і в неформальному секторі.

Фейге виражає це співвідношення між правою частиною рівняння Фішера та національним продуктом таким чином і називає його опорним значенням. Якщо припустити опорний критерій без тіньової економіки, то тут виходить співвідношення, яке, у свою чергу, використовується для поділу відповідного обсягу транзакцій кожного окремого року в період, що розглядається, на щойно визначене співвідношення. Це дає часові ряди [4, с. 16] цінностей валового

продукту, які включають як регулярні, так і нерегулярні операції. Якщо зараз взяти офіційний національний продукт року, що розглядається, і якщо він нижчий за щойно розрахований, можна, відповідно до цього підходу, зробити висновок, що є діяльність у тіньовій економіці. Хоча цей метод теоретично звучить дуже просто, на практиці виникає питання про те, як визначити точний обсяг операцій для кожного року, що розглядається; точніше, потрібно мати можливість визначити кількість операцій, здійснених з однією банкнотою, що насправді просто неможливо. Тому метод надзвичайно цікавий з чисто теоретичної точки зору, але на практиці необхідні показники просто неможливо визначити. Крім того, у зв'язку з рівнянням Фішера, грошова маса також піддається певній інфляції з часом, що треба враховувати.

Ще одним з основних напрямів дослідження обсягів тіньової економіки, що використовують у Міністерстві Економіки України є електричний метод.

Основна ідея полягає в тому, що діяльність тіньової економіки тісно пов'язана зі споживанням електроенергії. Крім того, передбачається майже постійне відношення споживання електроенергії до валового внутрішнього продукту (ВВП). Крім того, знову передбачається контрольний період без тіньової економічної діяльності. Це дозволяє розрахувати ВВП плюс діяльність тіньової економіки, щоб потім порівняти цей результат із офіційним ВВП. Якщо є позитивна різниця між ВВП плюс діяльність тіньової економіки та офіційним ВВП, можна зробити висновки про масштаби тіньової економіки.

Але також варто прийняти до уваги і критику цього підходу:

- 1) Проблема в тому, що існують види тіньової економічної діяльності, для яких або не потрібна електроенергія, або вона потрібна лише в обмеженій мірі. Крім того, можуть також використовуватися альтернативні джерела енергії такі як газ, нафта, вугілля, тощо, які не розглядаються у підході.
- 2) Постійне співвідношення між споживанням електроенергії та ВВП не можна вважати бездоганим методом у довгостроковий період, оскільки технічний прогрес у виробництві вимагає збільшення споживання електроенергії для підвищення ефективності виробництва.

3) Крім того, наприклад, нафтові кризи та викликані ними зміни цін розвивають сильну зміну попиту на електроенергію, що в свою чергу призводить до коливальних співвідношень між споживанням електроенергії та розміром офіційного ВВП.

Розвинула цей метод Марія Лако. Вона вважає, що тіньова економіка здійснюється в домогосподарствах і власне тіньова економіка пов'язана із споживанням електроенергії домогосподарствами. Таким чином, незадекларована самозайнятість також потрапляє до уваги дослідників. Крім того, вона припускає зв'язок, що якщо частка тіньової економіки в домогосподарстві висока, це також означає, що залишилася частина тіньової економіки також висока. Лако емпірично намагається проаналізувати споживання електроенергії на душу населення на домогосподарство за допомогою економетричного аналізу країн Східної Європи.

Таким чином, можна встановити рейтинг країн щодо розрахункового споживання електроенергії в тіньовій економіці.

Шнайдер та Енсте [4, с. 20] тепер припускають, що Лако тепер відомо, скільки доданої вартості можна отримати з однією одиницею електроенергії в тіньовій економіці. Однак, оскільки до таких даних неможливо отримати доступ за допомогою підходу Лако, Лако використовує такі методи, як підхід до попиту на готівку (інший метод оцінки) для обчислення абсолютних значень для кожної країни. Тут проблематичними є 3 пункти:

1) Не всі види діяльності з тіньовою економікою мають велике споживання електроенергії.

2) Висновок про те, що багато видів незадекларованої самозайнятості на дому у тіньовій економіці пов'язані з настільки ж високим ступенем тіньової економіки поза домогосподарством, зрозумілий лише частково.

3) Значення, які вже були оцінені, використовуються для того, щоб нарешті здійснити нову оцінку. Не можна стверджувати про точність таких методів оцінки, які використовують змінні з інших методів оцінки. Тут також існує проблема, що підходи до введення даних використовуються спеціально для країн, що

розвиваються, і країн з перехідною економікою, де ці монетарні методи оцінки, такі як підхід попиту на готівку, важко застосувати.

1.3 Ключові акценти Угоди про Асоціацію з ЄС щодо детінізації економіки

Україна обрала економічний та політичний курс європейської інтеграції, який несе в собі для підняття своєї міжнародної конкурентоспроможності й підняття рівня інвестиційної привабливості, а також через призму взятих на себе згідно підписаної Угоди про асоціацію з ЄС зобов'язань, вимагає чіткої та послідовної політики щодо боротьби з тіньовою економікою і реалізацією дієвих антикорупційних заходів, які б не були виключно формальними, що на жаль, на сьогоднішній день не є виконаним.

Угода про асоціацію з ЄС, яка вступила в дію повністю 1 вересня 2017р., – перший крок на шляху поглиблення економічної співпраці з Європейським Союзом, який зобов'язує адаптувати податкове законодавство нашої держави до визначених положень ряду директив ЄС і встановлює терміни, у які це потрібно зробити. Крім того, в Угоді про асоціацію йдеться, що Україна має вживати заходів для запобігання ухиленню від сплати податків та агресивному податковому плануванню, у т.ч. стосовно протидії контрабанді підакцизних товарів, але такі заходи не конкретизуються. Це актуалізує оцінку норм Податкового кодексу України щодо акцизного оподаткування тютюнових виробів у контексті директив ЄС, які зазначені в Угоді про асоціацію. [7]

Також, ураховуючи відносно дуже високу частку тіньової економіки в Україні, аналіз якої буде зроблено у наступній частині роботи, у контексті формування політики детінізації для нашої держави необхідно дослідити саму угоду і зрозуміти які механізми пропонуються для виконання взятих на себе обов'язках у сфері детінізації економіки для подальшого розвитку у напрямку Євроінтеграції.

Зокрема, це стосується результатів у сфері проведення реформ. Особливо важливими є методи боротьби з корупцією і тіньовою економікою в Україні. Питання високого рівня корупції та хабарництва в усіх сферах суспільного життя,

а також відчутно високий рівень тінізації української економіки, завжди були невирішеними проблемами в нашій державі, які гальмували будь-які позитивні зрушення. Ставлення громадян до корупції в Україні є доволі неоднозначним та несподіваним, оскільки майже половина українців прагне позитивних змін і, водночас, схильна виправдовувати такий стан речей й активно приймає участь у різних корупційних схемах чи докладає зусиль до отримання не задекларованих доходів, уникаючи оподаткування. [8]

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (підписання політичної частини угоди відбулось 21.03.2014 р., а економічної – 27.06.2014 р.), яка прийшла на зміну Угоді про партнерство та співробітництво між Європейським співтовариством і Україною, – новий крок на шляху від партнерства та співпраці до створення політичної й економічної асоціації з дотриманням громадянських свобод і демократичних цінностей. Україні було висунуто ряд вимог, виконання яких прискорило б підписання Угоди та стимулювало євроінтеграційні процеси загалом [9]. Однак, варто зазначити, що далеко не всі умови були виконані українською владою ані до, ані після. [8]

В тексті Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, прямим текстом майже не сказано про механізми подолання тіньової економіки, за виключенням статей 16 та 420. [9, с.11, с.161]

В обох статтях наголос робиться на подолання тіньового сектору економіки через трансформацію нелегальної або незадекларованої праці. Цей аспект є наріжним камінцем існування тіньової економіки. Як буде доведено у цій роботі, тіньова економіка не є першопричиною, натомість є наслідком багатьох нюансів та явищ, які є нездоровими для економіки. Тобто сам текст асоціації пропонує нам зайнятися лікуванням самої хвороби, а не її симптомів.

Але також незадекларована праця є наслідком того, що працювати в офіційному секторі підприємець не хоче або не може, важливо зазначити, що не

може з економічних причин, а не тому, що його діяльність може бути кваліфікована як злочинна, якщо б він знаходився в офіційному секторі економіки.

Одним із найбільших факторів, які впливають на тінізацію економіки України є незбалансована податкова політика та корупційні ризики у фіскальній сфері держави. скоротити неформальну економіку шляхом трансформації незадекларованої праці

Співпраця з ЄС та запровадження європейських стандартів дозволить виробити ефективну модель адміністрування податків, а також створити ефективні механізми боротьби з ухиленням від сплати податків та податковим шахрайством. У результаті цього можна очікувати скорочення масштабів тіньової економіки та контрабанда підакцизних товарів, що дозволить збільшити дохідної частини державного бюджету. [10, с. 100] Співпраця має бути спрямована на реалізацію низький цілей, в тому числі підвищення якості життя людини протистояння спільним викликам, наприклад, демографічним змінам, протидії дискримінації, створення більшої кількості якісних робочих місць із гідними умовами праці, а також створення таких умов на ринках праці, які б забезпечували гнучкість ринку і безпеку зайнятих осіб. Серед інших цілей співпраця виділяють заохочення активних заходів на ринку праці та підвищення ефективності послуги з працевлаштування відповідно до потреб ринку праці визначення рівня тіньової економіки підвищення рівня захисту здоров'я та безпеки на робочому місці а також обмін досвідом та результатами досліджень у цій галузі [10, с. 119]

Формування податкової політики в Україні має передбачати створення умов для зростання ВВП й інших позитивних зрушень у розвитку соціально-економічної системи, забезпечення надійної фінансової бази функціонування держави, внесення змін до Податкового кодексу з метою виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, а також поступову імплементацію інших заходів податкової політики ЄС, що передбачені в угоді про Асоціацію і податкових механізмів його країн-членів із поступом у економічному розвитку й детінізації економіки. [11, с. 7-25]

У міру зрушень у соціально-економічному розвитку, детінізації економічних відносин і розв'язання фіскальних проблем в Україні при формуванні податкової політики слід активніше враховувати податкову політику ЄС (насамперед приводити вітчизняне податкове законодавство у відповідність із положеннями директив ЄС з питань оподаткування, які не згадуються в Угоді про асоціацію) та його членів. [11, с. 7-25]

Попри все, ми ще знаходимося далеко не на завершальному етапі структурних перетворень та маємо багато нерозв'язаних проблем. Саме до них має бути прикута подальша увага. Механізмом, що згаданий у тексті угоди є комплексне податкове реформування (одночасно з іншими реформами) з урахуванням євроінтеграційних завдань і пріоритетів. Фіскальна політика України має бути спрямована на створення сприятливого податкового клімату для економічного зростання із пріоритетом спрощення податкового законодавства, введення можливих додаткових податкових пільг, як це рекомендує Єврокомісія, озираючись на досвід країн ЄС. Також важливим є пошук фіскальних резервів за рахунок усунення диспропорцій в розподілі податкового навантаження і підвищення податкової справедливості (обмеження використання поширених схем ухилення від сплати податків та уникнення оподаткування, переміщення основного тягаря оподаткування на багатих); адаптацію норм Податкового кодексу до директив ЄС з питань оподаткування відповідно до Угоди про асоціацію (здійснення у встановлені строки низки змін у справлянні ПДВ й акцизного податку); удосконалення податкового адміністрування (спрощення нарахування і сплати податків, автоматизацію податкових процедур, модифікацію системи ризик-орієнтованого податкового контролю на основі найкращих європейських практик). [11, с. 7-25]

РОЗДІЛ 2

Аналітична оцінка тіньової економіки в Україні

2.1. Загальні тенденції розвитку тіньової економіки в Україні

На актуальний час національна безпека України протистоїть загрозам та ризикам, що тісно пов'язані із рівнем тінізації економіки, що лякає. Звісно, щоб бути в змозі протистояти цьому явищу треба мати розуміння масштабів та аспектів, з яких складається це явище, а саме із тінізації ринку праці, нелегальної міграції, відтоку капіталу з української економіки. Ці аспекти сприяють негативним економічним наслідкам, дезорганізації соціальних норм та інститутів. Однією з причин такої ситуації є поглиблення кризових явищ в системі державного управління, низькою ефективністю державного апарату, корупцією, яка охоплює різні гілки влади. Тому виникає необхідність удосконалення механізмів державної політики в сфері детінізації економіки, зокрема, нормативно правового механізму. [12, с. 130-160]

В Україні спостерігається достатньо високий рівень тіньової економіки, який гальмує соціально-економічний розвиток країни, що проявляється в зростанні безробіття, інфляційних процесах, недоотриманні державним бюджетом податкових надходжень, зниженні реального ВВП, добробуту населення. Визначальну роль у зростанні розмірів тіньової економіки в Україні відіграли помилки щодо формування економічної політики, що призвело до формування неефективного механізму легальної економічної діяльності й дестабілізації матеріального добробуту основної маси населення. [12, с. 577-582]

Якщо звернутися до історії минулого десятиріччя, то зможемо побачити як ми прийшли до сьогоденішнього стану тінізації економіки

У 2010 році рівень тіньової економіки в Україні становив 36% обсягу офіційного ВВП, у 2011 році він знизився до 32%. У 2012-2013 роках рівень тіньової економіки становив 30%.

У 2014 році знову було помічено тенденцію більшої тінізації економіки – 36%. У 2015-му рівень тіньової економіки опустився до 35%, у 2016-му – до 33%, у 2017-му – до 32%, у 2018-му – до 29%.

У 2019 році рівень тіньової економіки знизився до 27%. Найбільша тінізація була у сфері транспорту та логістики – 34% від обсягу офіційної валової доданої вартості (різниця між вартістю випуску товарів та послуг та вартістю їх споживання), добувної промисловості – 32%, переробної промисловості – 26%.

У 2020 році через коронавірус та карантин рівень тіньової економіки зріс до 30%. Рівень тінізації у сфері транспорту та логістики становив 48%, операцій з нерухомістю та добувною промисловістю – 41%, переробної промисловості – 31%, оптової та роздрібною торгівлі – 28%, будівництва – 27%, фінансової та страхової діяльності – 23%, сільського, лісового та рибного господарства – 18%. Динаміка рівнів тіньової економіки, розрахованих з використанням чотирьох методів, залишається різноспрямованою, що є одним з проявів нетипового характеру коронакризи з можливим утворення нових каналів тінізації.

Тенденції останнього десятиріччя визначають актуальність проблеми тіньової економіки, не дивлячись на те, що вирішенню питання детінізації економіки присвячено багато робіт як вітчизняних вчених, так і зарубіжних. Жодну країну світу не обходить розповсюдження нелегальної економіки, а у періоди кризи та стагнації відсотки прихованих капіталів збільшують в рази. Всесвітнім економічним форумом, поряд з макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів, поширення тіньової економіки визнано основним глобальним ризиком майбутнього десятиріччя. Поширення тіньової економіки загрожує фінансовій безпеці країни, зменшує ефективність використання інструментів грошово-кредитної політики, або взагалі – нівелює їх використання, суттєво впливає на об'єм і структуру ВВП. Тобто, інакше кажучи, тіньова економіка є реальною загрозою національної безпеки країни, сповільнює її перехід до реальної ринкової економіки та гальмує процес вступу до міжнародних організацій. Варто зазначити, збереження тенденції до зниження тіньової економіки відбулося, не зважаючи на поширення негативних наслідків пандемії

«COVID-19» і зниження рівня реального ВВП на 1,3% за підсумком I кварталу 2020 року до відповідного кварталу 2019 року. За підсумками II кварталу падіння ВВП України встановило антирекорд. Негативне значення валового внутрішнього продукту України у квітні-червні 2020 року становило 11,4% до аналогічного періоду 2019 року [14, с. 13-15].

Окрім того, тіньовий сектор реальної економіки виконує функцію соціального показника ступеня реальної раціональної суспільної організації економіки. Е. де Сото у праці «Інший шлях. Невидима революція в третьому світі» зазначав, що розпад господарства на легальний і нелегальний сектори хоча і «здійснює негативний вплив на економіку в цілому, який виражається у зниженні продуктивності, скороченні інвестицій, неефективності податкової системи, уповільненні технічного прогресу та труднощах, що виникають у процесі формулювання макроекономічної політики», проте саме у цьому процесі варто простежувати ознаки оздоровлення економіки. «Щоб піти від насильства та бідності, слід визнати власність та працю людей, яких відштовхує легальний сектор, щоб замість бунту запанував дух співпраці та відповідальності» [15]

Ускладнення умов економічної діяльності, внаслідок запровадження протиепідемічних заходів в Україні та світі, спричинили природне бажання суб'єктів господарювання зменшити ризики втрати лімітованих ресурсів (на тлі суттєвого зростання збитків в економіці через тимчасові, але непрогнозовані у часі, обмеження ділової активності), що і призвело до зростання тінізації економіки. Разом з тим, отримане за підсумком 2020 року зростання рівня тіні є меншим порівняно зі зростанням упродовж попередніх кризових періодів (зокрема, за підсумком кризи 2014 року). Це свідчить про неординарність проявів коронакризи. Пандемія та запровадженні безпрецедентні карантинні обмеження зумовили часткову зміну мотивації у поведінці економічних суб'єктів (у сферах як виробництва, так і споживання). Вірогідно, що це, у свою чергу, по-перше, знайшло відбиток в інтенсивності таких процесів, як тінізація доходів, тобто, пригнічена загальна активність з неекономічних причин обмежила не лише діяльність суб'єктів у легальному секторі економіки, але і можливість з розширення тіньових

операцій. По-друге, призвело до появи нових каналів тінізації при звуженні можливості використання традиційних, що не знайшло свого повного відображення в існуючих методах оцінки тіньової економіки. [16]

Таким чином, прагнення до мінімізації оподаткування є одним із найбільш яскравих деструктивних чинників посилення проявів тіньової економіки, який породжує існування інструментів уникнення від сплати податків в Україні. Українські реалії свідчать про ухиляння від сплати податків передусім великих платників, тому прогрес у боротьбі з «тінню» і, відповідно, зростання податкових надходжень повинні супроводжуватися зниженням податків для сумлінних платників, адже головна причина тінізації – це завищений рівень загального податкового навантаження. Дослідники Інституту соціально-економічної трансформації В. Дубровський і В. Черкашин зазначають, що «наймасштабніші інструменти ухилення від сплати податків та агресивного податкового планування масово застосовуються великими та надвеликими підприємствами, які (знову-таки на відміну від більшості країн світу) домінують у вітчизняній економіці і при цьому завдяки своїм неформальним зв'язкам мають великі можливості для уникання податків, цілком порівняні з тими, що зазвичай приписують малому бізнесу» [17, с.2]

Окрім того, важливим складником організаційно-правового механізму подолання тіньової економіки є використання застосовуваних для української економіки методичних підходів до установа її рівня. Відповідно до чинної законодавчої бази, для інтегральної оцінки рівня тіньової економіки в Україні застосовують методи, усереднене значення результатів яких являє собою характеристику стану і тенденцій розвитку тіньової економіки. Найбільш прийнятними для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази є такі методи: «витрати населення – роздрібний товарооборот», фінансовий, монетарний, електричний. У 2018 р. понад 30% офіційного ВВП становив тіньовий сектор, який мав позитивну тенденцію до зниження починаючи із 43% у 2014 р. Порівняно з невеликими темпами зростання ВВП показник тінізації економіки є значним та вимагає пошуку невідкладних заходів її подолання. Якщо

розглядати диференціацію явища тіньової економіки за видами економічної діяльності, то слід зазначити, що найвищий її рівень зафіксовано в галузях фінансів і страхової діяльності, транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності та операціях із нерухомим майном.

Тобто очевидним є висновок про нижчий ступінь тінізації у реальних секторах економіки. У процесі встановлення проявів тіньової економіки важливо приділяти особливу увагу її взаємозв'язку з рівнем корупції в окремій країні. У цьому контексті професор І. Мазур влучно наголошує, що «тіньова економіка є фінансовим підґрунтям корупції, а корупція – механізмом забезпечення функціонування тіньової економіки». [18, с.31]

Водночас, за даними західних аналітико-соціологічних агентств, сьогодні найбільш універсальним показником, який характеризує ступінь тінізації економіки, є Індекс сприйняття корупції, що обчислюється незалежною міжнародною компанією Transparency International на підставі даних незалежних оцінок підприємців та аналітиків. Шкала оцінювання коливається в межах 0–100, де 50–100 балів – найменш корумповані країни; 50–0 балів – найбільш корумповані країни. Тобто 100 балів свідчать про повну відсутність корупції, а 0 балів – про її сильний рівень (таблиця). Показники таблиці свідчать, що Україна має тенденцію до зниження показнику сприйняття корупції порівняно з іншими країнами СНД, проте далека від реалій сусідніх країн Європейського Союзу. Отже, корупційні ризики та загрози сформували живильний ґрунт для поширення економічної організованої злочинності, зростання обсягів «тіньової економіки, що визначає стан економічної безпеки держави» [18, с.31].

Міністерство економіки надає наступний графік:

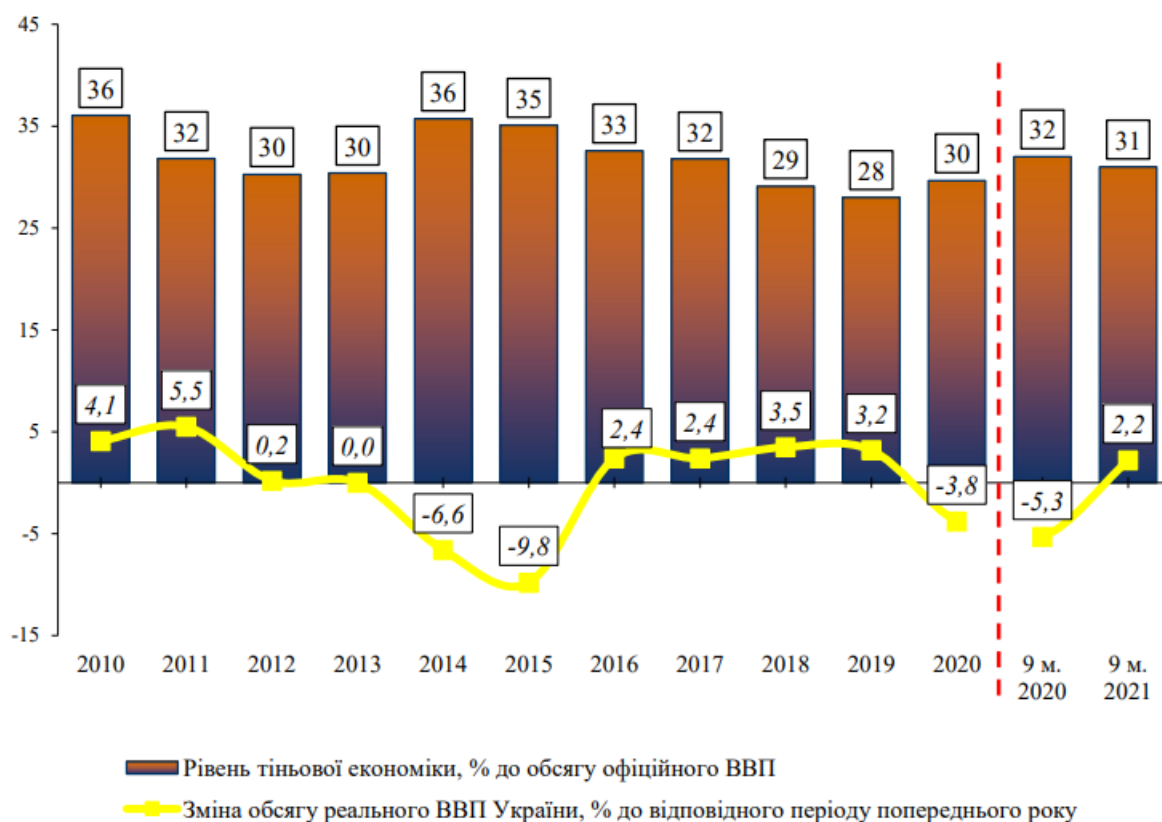

Рисунок 2.1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня ВВП (у % до відповідного періоду попереднього року) Джерело: розрахунки Мінекономіки.

З цього графіку можна дослідити тенденції, що вплинули на стан тіньової економіки, а саме покращили або погіршили стан справ у цій сфері у певний період, а також побачити загальну тенденцію.

Перший період, який ми очевидно бачимо на графіку це 2010-2013 роки. Бачимо тенденцію до скорочення обсягів тіньової економіки, але не у дуже значних величинах.

1. значний податковий тягар, що в свою чергу призводить до зниження інтересу до легальної господарської діяльності юридичними та фізичними особами;
2. особистий інтерес деяких представників державного апарату в отриманні тіньових доходів;
3. вчинення злочинів чиновниками фіскальних органів, що збільшує активність кримінальних структур у даному секторі;
4. соціально-економічна криза

- 4.1. неефективна робота багатьох підприємств
- 4.2. заборгованість із заробітної плати
- 4.3. відсутність соціального захисту населення
- 4.4. зростання безробіття
- 4.5. недосконалість грошово-кредитного регулювання, що полягає у непрозорому рефінансуванні комерційних банків та встановленні гнучкого обмінного курсу
- 4.6. недосконалості бюджетної системи
- 4.7. слабкому контролі за видатками бюджету [19, с.31].

Також розглянемо стан тіньової економіки в Україні з точки зору Національного Банку України.

Станом на 2018 рік четверту частину від офіційного ВВП України, або 846 млрд гривень, становили тіньові операції. Такі перші результати дослідження стану тіньової економіки в Україні, що провела компанія Ernst & Young за підтримки Mastercard у рамках укладеного Меморандуму про співробітництво з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Національним банком України та Державною службою статистики України. [20]

За результатами дослідження української економіки, 846 млрд гривень або 23,8% від офіційного ВВП за 2018 рік, перебуває в тіні, з них:

- 19,7% ВВП (702 млрд грн) становить готівкова тіньова економіка,
- 4,1% ВВП (144 млрд грн) - домашнє виробництво товарів для власного кінцевого використання, тобто - негрошова тіньова економіка.

Загалом у ході аналізу вивчався рівень ВВП України за 2018 рік, рівень її грошової економіки тощо. Дослідження розділяє "готівкову тіньову економіку" на "наслідкову" та "пасивну", залежно від того, хто від неї виграє. У так званій "наслідковій тіньовій економіці" дві сторони угоди отримують вигоду від неї, наприклад, при оплаті готівкою замовник не вимагає рахунку та отримує знижку, а постачальник, не реєструючи транзакцію, заощаджує на податкових витратах. У так званій "пасивній тіньовій економіці" вигоду від неї отримує лише продавець

цього товару чи послуги, який, наприклад, продає товар за готівку без чеку і не сплачує податки.

Дослідження в Україні свідчить, що більше чверті (26,2%) обсягу "готівкової тіньової економіки" (це 5,3% ВВП або 190 млрд гривень) - це "наслідкова тіньова економіка", де ініціаторами розрахунку готівкою є обидві сторони - і продавець, і покупець. А решта (73,8%) загального обсягу української тіньової економіки (або 14,4% ВВП – 512 млрд грн) - це "пасивна тіньова економіка", ініціатором якої є продавець. Стимулювання безготівкових електронних розрахунків має суттєво зменшити саме рівень "пасивної тіньової економіки". [20]

2.2. Рівень тіньової економіки України за електричним та монетарним методами

Пропоную розглянути два конкретні методи розрахунку обсягів тіньової економіки, а саме монетарний та електричний, та дослідити їх переваги та недоліки.

Монетарний метод (метод валютного попиту) заснований на тому, що в тіньовій економіці при здійсненні операцій перевага віддається готівці, тому що так легше приховати від фіскальних органів неофіційну економічну діяльність. Цей метод аналізу попиту на гроші заснований на припущенні, що тіньові (приховані) транзакції здійснюються за допомогою готівки з метою відходу з-під контролю регулюючих органів. Посилення податкового навантаження на бізнес збільшує розмір тіньового сектора економіки і, як наслідок, співвідношення готівки до депозитів. Частка тіньової економіки розраховується в припущенні постійної швидкості обігу грошей в офіційному і тіньовому секторах економіки [21].

Метод валютного попиту вперше використав Ф.Кейган, який вирахував кореляцію валютного попиту і податкового тиску як одну з причин тіньової економіки США в 1919–1955 рр.. Цей метод застосовували і розвивали також Р. Гутманн (без статистичних розрахунків) і В. Танзи, який економетрично оцінив функцію валютного попиту для США за 1929–1980 рр.. Підхід В. Танзи передбачає, що тіньові (або приховані) угоди робилися у формі готівкових платежів, щоб не залишати помітних слідів для влади, тому збільшення розміру тіньової економіки збільшить попит на готівкову валюту. Щоб виключити природний додатковий попит на валюту, в рівняння включається фактор часу. Контролюються також звичайні можливі фактори: розвиток доходу, звичка оплати, процентні ставки і т. д. Додатково до рівняння включаються такі змінні, як прямий і непрямий податковий тягар, урядове регулювання і складність податкової системи, які прийняті як головні чинники, що змушують людей працювати в тіньовій економіці. Наразі існують різні варіанти використання даної ідеї.

До результатів, які отримані при використанні монетарного методу, все ж слід ставитися з обережністю, так як покладені в його основу передумови піддаються аргументованій критиці [22].

Метод, що саме застосовується в Україні полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у періоді, що аналізується, до базового періоду, за який прийнято 1991 р. Також припускається, що під час здійснення суб'єктами господарювання і населенням незареєстрованої економічної діяльності розрахунки за товари, роботи й послуги проводяться з використанням готівки, що зумовлює збільшення попиту на готівку в обігу, що обертається поза банками;

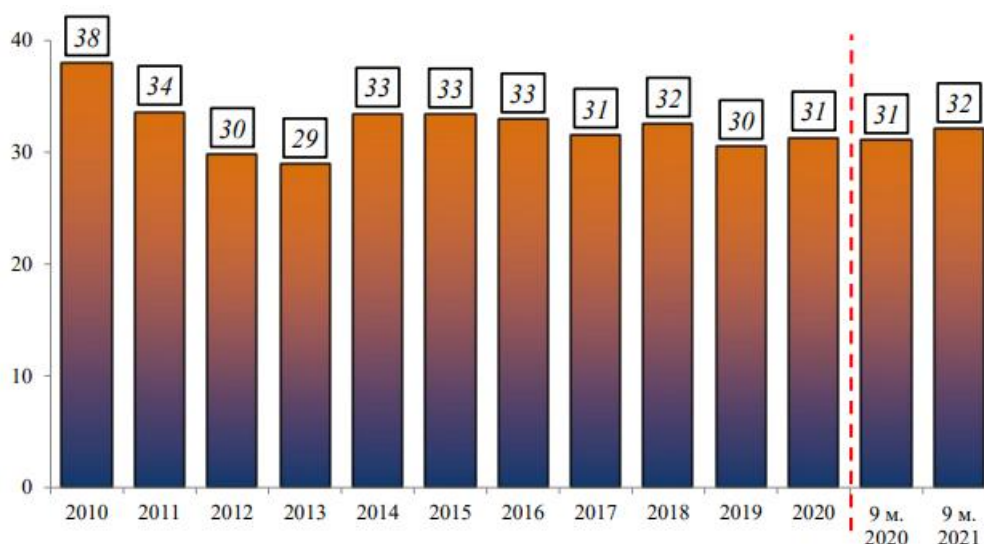

Рисунок 2.2. Рівень тіньової економіки за монетарним методом, % від обсягу офіційного ВВП Джерело: розрахунки Мінекономіки

Інтерфакс повідомляє, що зростання "тіні" за монетарним методом відбувалося на тлі зростання готівкового обороту, темпи розширення якого залишалися значними: 20,7% у річному вимірі в червні-2021, за інформацією від Мінекономіки. [23]

Але також важливо пам'ятати, що під час пандемії в Україні, як і в усіх країнах світу був запроваджений карантин, який суттєво ускладнював готівкові розрахунки. Об'єктивно зросла частка безготівкових розрахунків, що теоретично

мало б працювати на часткове подолання такого явища, як тіньова економіка. Але через обмеження, які були накладені на майже усі види діяльності підприємців багато хто з них був змушений перейти в тінь та працювати не тільки порушуючи епідеміологічне законодавство, а й фактично не сплачуючи податків і через це, незважаючи на те, що зросла частка безготівкових розрахунків, відчутна частина з них відбувалася у тіньовому секторі.

Цей ланцюг здається досить логічним, але дії, що працюють на розростання тіньової економіки за розрахунками за монетарним методом призводять до викривленої інформації, а саме, як ми бачимо з графіку, рівень тіньової економіки за монетарним методом виріс на 1% від ВВП у 2020 році, але якщо поглянути інформацію Міністерства економіки, то за різними графіками інтегрального показнику тіньовий сектор зріс на 2 або 3 % від ВВП.

Такий показовий приклад доводить, що важливо використовувати дані з різних способів та методів обчислення рівню тіньової економіки і для отримання більш правдивої картини аналізувати який з показників в подібний неординарний час є більш коректним і матиме більший вплив на фінальний інтегральний показник.

Якщо розглянути найактуальніші на даний момент дані Мінекономіки [25] за монетарним методом, що зображені на рисунку 2.2 для дослідження чинників, що впливають на ситуацію, що склалася, то можна побачити, що у 2021 році у порівнянні із аналогічним періодом 2020 року зріс на 1% і становить 32% від ВВП. Міністерство економіки наводить наступні чинники, що пояснюють цю тенденцію:

Позитивні:

- активізація банківського кредитування в національній валюті на тлі відновлення економіки;
- підтримання НБУ програм Уряду, зокрема “Доступні кредити 5-7-9 %

Негативні:

- поступового здорожчання з березня 2021 року фінансування для бізнесу й населення на тлі підвищення НБУ облікової ставки: з 6% річних (діяла з

12.06.2020) до 6,5% річних з 05.03.2021; 7,5% з 16.04.2021; 8,0% з 23.07.2021; 8,5% з 10.09.2021. Найвищою вартість кредитів залишається для населення через значні ризики у сегменті споживчого кредитування – у вересні середньозважена процентна ставка банків за кредитами домогосподарствам становила 33,7%;

- збільшення обсягу готівкових коштів в обігу поза банками (на 5,5% або на 28,2 млрд грн. з початку 2021 року). Загалом на готівковому сегменті ринку у вересні 2021 року попит на валюту незначно перевищував пропозицією – фізичні особи більше купили, ніж продали на 26,4 млн доларів США в еквіваленті. З початку ж 2021 року, навпаки, пропозиція валюти домінувала над попитом – нетто-продаж становив 1,3 млрд доларів США, що було зумовлено, насамперед, конвертацією коштів у гривню на споживчі потреби [25].

Як ми бачимо, навіть покращення умов для відновлення економіки після кризи пандемії не змогло запобігти зростанню рівня тіньової економіки за цим методом. Об'єктивною причиною цьому є спрощення використання готівки для використання в різних секторах економіки, що є каталізатором для тінізації та елементом «розконсервування» того тіньового сектору, що був неактивним у період карантину через неможливість готівкових розрахунків.

Іншим методом, який запропоновано розглянути в цій роботі є електричний метод. Метод полягає у порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. Якщо існує перевищення приросту споживання електроенергії над приростом ВВП, то вважається, що електроенергія спрямовується на виробництво в тішовій економіці. Таке припущення є правильним, якщо технологічний рівень виробництва товарів та виконання робіт є незмінним. У разі інвестування в енергоефективні проекти та енергоощадні заходи різниця між індексом зміни внутрішнього споживання електроенергії та індексом зміни ВВП зростає внаслідок науково-технічного прогресу. Починаючи з 1998 р. під час розрахунку обсягів тішової економіки застосовується алгоритм, що враховує розвиток науково-технічного прогресу. Рівень тішової економіки за

електричним методом розраховується за підсумками відповідного року один раз на рік [24]

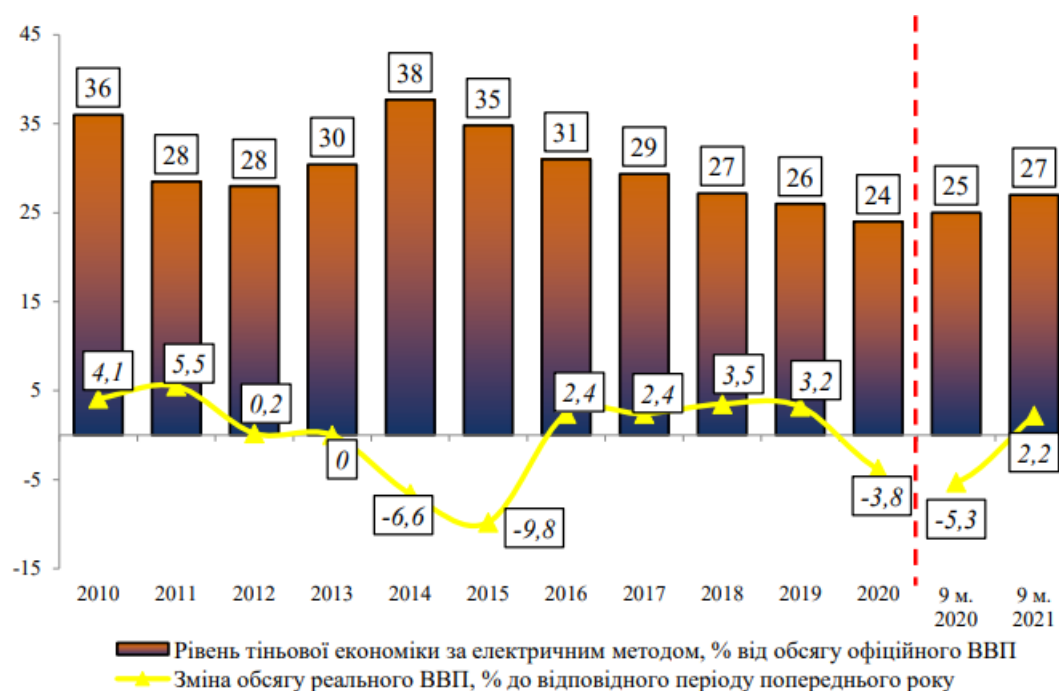

Рисунок 2.3. Рівень тіньової економіки за електричним методом, % від обсягу офіційного ВВП

Розглянемо найактуальніші дані та коментарі Міністерства економіки щодо явищ, що пояснюють сучасний стан справ: «Рівень тіньової економіки, розрахований з використанням електричного методу, збільшився порівняно з січнем-вереснем 2020 року на 2 в.п. і склав 27% від обсягу офіційного ВВП.» [25 с.4]

Також цікавим аспектом є те, що, як показано на рисунку 2.3., на відміну від монетарного методу, який з 2014 року більш менш демонструє сталий стан тіньової економіки, без тенденції на зростання чи падіння, електричний метод демонструє в періоді 2014-2020 очевидну тенденцію на спад обсягу неофіційного сектору в економіці України, але під час пандемії ми добре бачимо зріст на 3% від офіційного ВВП.

Мінекономіки надало наступні фактори, що вплинули на розрахунки:

- падіння обсягу внутрішнього споживання електроенергії (за вирахуванням споживання на ком.-побут. потреби) меншими темпами ніж обсягу реального ВВП;
- збільшення обсягу внутрішнього споживання електроенергії при скороченні ВВП;
- збільшення обсягу внутрішнього споживання електроенергії (за вирахуванням споживання на комунально-побутові потреби) більшими темпами (на 3,2% порівняно з обсягом у січні-вересні 2020 року), ніж обсягу реального ВВП (на 2,2% відповідно), як це мало місце за підсумком 9 місяців 2021 року.

За цим методом тенденція до збільшення рівня тіньової економіки зберігалася на тлі зростання попиту на енергетичні ресурси в умовах нарощення економічної активності у звітному періоді, збільшення внутрішнього інвестиційного попиту та збереження сприятливої кон'юнктури на зовнішніх ринках, зокрема, чорних металів (йдеться, насамперед, про відносно високі темпи зростання таких енергоємних галузей, як металургія та машинобудування). [25, с.5]

Обидва класичних методи, електричний та монетарний (за методологією Мінекономіки), які використовуються багатьма експертами при оцінці тіньової економіки зафіксували збільшення рівня порівняно з січнем-вереснем 2020 року. Але якщо брати дані за минулий період, а саме зміну тенденцій в 2019-2020, то в цей специфічний час було б раціонально звернутися до методів, що були розроблені вітчизняними науковцями: метод збитковості підприємств та витрат населення. Ці методи надавали очевидно більш адекватну оцінку стану тіньової економіки в Україні в період пандемії. Але той факт, що волатильність методу збитковості підприємств є досить високою, не дозволяє покладатися на нього великою мірою, натомість рекомендовано використовувати його для мінімального корегування інтегрального показника.

2.3. Фактори стримування детінізації економіки України

Треба зважати, що тіньовий сектор не є першопричиною наявних в економіці проблем, а натомість є їхнім наслідком. Проте, залишається низка об'єктивних факторів, які мають системний характер, зокрема, низький рівень захисту прав власності; недосконалість судової системи країни (основними вадами якої експерти визначають недостатню інституційну спроможність та незалежність гілок судової системи), як наслідок, низький рівень суспільної довіри до неї; високий рівень корупції в країні; збереження викликів забезпеченню стабільного функціонування фінансової системи країни; наявність територій, не підконтрольних Уряду, утворених у ході збройного конфлікту на території України, та, як наслідок, зростання «спокус» та потенційних можливостей для виникнення нових схем контрабанди.

У звіті Міністерства Економіки щодо стану тіньової економіки наведені наступні фактори, що стримують детінізацію економіки України та їх роз'яснення:

- низький рівень захисту прав власності;

За даними Мінекономіки України, експерти рейтингу економічної свободи (Economic Freedom Index 2021), що формується Heritage Foundation, визнали рівень захисту прав власності в Україні недостатньо ефективним, оцінивши його на рівні 48,5/100 балів із незнаним покращенням ситуації - на 1,0 бал порівняно з попереднім рейтингом.

Таблиця 2.1

Показники					
Роки	Загальний бал IPRI	Глобальний ранг	Регіональний ранг	Субіндекс прав власності фізичної (Physical Property Rights Subindex)	Субіндекс захисту прав інтелектуальної власності (Intellectual Property Rights Subindex)
2010	4, 149	93/129	17/129	4, 798	3, 928
2011	4, 000	113/129	24/25	4, 400	4, 200
2012	4, 000	115/129	25/25	4, 400	4, 200
2013	4, 200	108/129	23/25	4 800	4.300
2014	4, 300	84/129	11/25	5, 333	5,650
2015	3, 926	105/129	21/25	4,871	4,070
2016	3, 933	113/129	24/25	5, 051	4, 320
2017	3, 424	123/129	24/25	3, 378	4, 419
2018	4, 282	92/129	15/25	5, 726	4, 436
2019	4, 432	109/129	23/25	5, 747	4, 578
2020	4, 466	105/129	22/25	5, 772	4,563

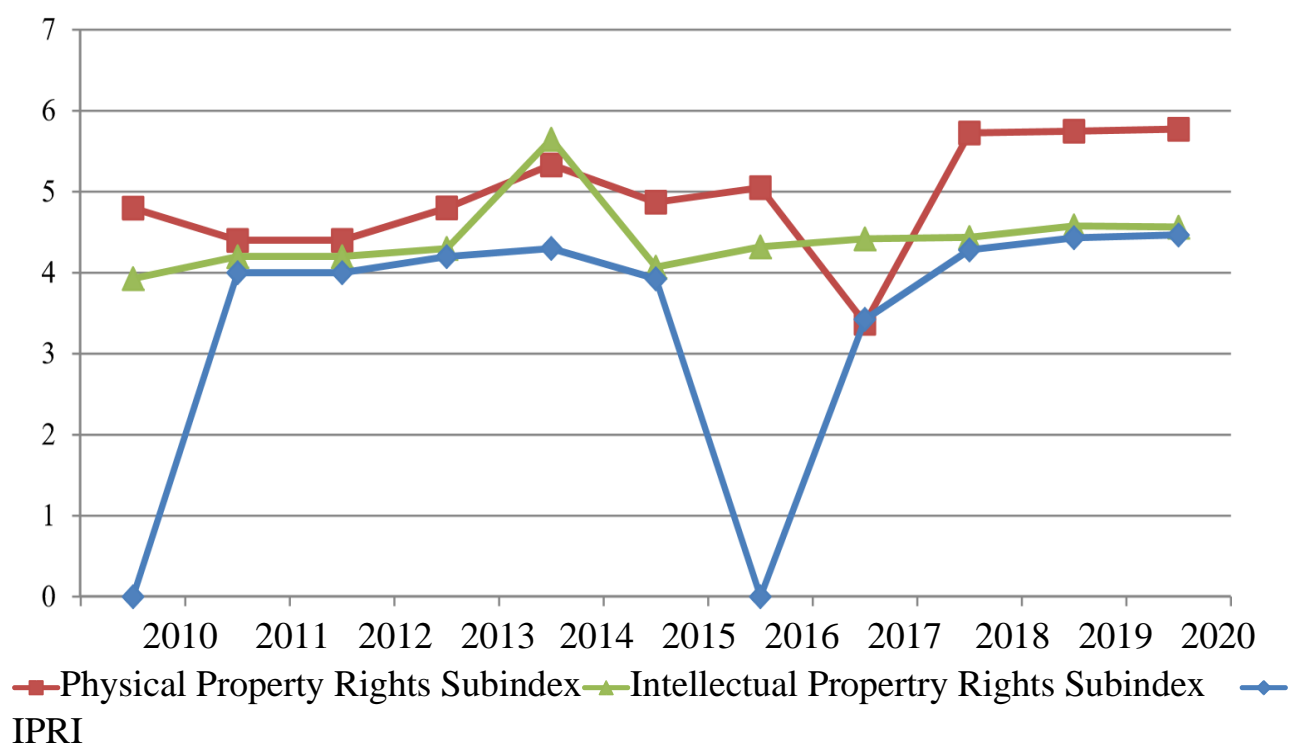

Рисунок 2.4. Динаміка позиції України в міжнародному рейтингу захисту прав власності впродовж 2010–2020 рр. [26]

Із таблиці 2.1 та рисунку 2.4 видно, що впродовж 2010–2020 рр. Україна в міжнародному рейтингу захисту прав власності досягла певного покращення окремих позицій та субіндексів. Але це не означає, що країна загалом посідає задовільні позиції. Упродовж 2020 р. оцінка міжнародного індексу захисту прав власності (IPRI) дещо зросла порівняно з 2019 р. до значення 4,466, що становить 22-е місце в регіоні Центральної та Східної Європи і Центральної Азії, що аж ніяк не відповідає прийнятному рівню, та 105-е у світі. Субіндекс прав фізичної власності в Україні збільшився на 0,025, до 5,772, а субіндекс прав інтелектуальної власності зменшився на 0,015, до 4,563. [27]

Факт того, що в Україні завжди був низьким рівень захисту прав власності призвів до того, що офіційна реєстрація – легалізація економічної діяльності не є для підприємця додатковим фактором безпеки щодо свого бізнесу, а натомість являє собою лише «податковий тягар», додаткові потенційні примушення для хабарів, наприклад перевірки, які нерідко закінчуються тим, що в підприємця вимагають хабар за «непомічання» певних порушень. В жодному випадку це не виправдовує нелегальних підприємців, але важливо пам'ятати, що тіньова економіка є наслідком, а не першопричиною певних проблем в економічному секторі країни.

- недостатній рівень захисту інтелектуальної власності;

Також згідно з Міжнародним індексом прав власності (International Property Rights Index) 2021 незначним було покращення позиції країни за рівнем піратства у сфері авторського права (на 1 пункт до 88 місця серед 129 країн). Водночас незадовільною залишається ситуація із захистом патентів (57 місце), простотою доступу до позик (103 місце) та сприйняттям захисту інтелектуальної власності (107 місце відповідно).

Правовідносини, що лежать у сфері інтелектуальної власності, регулюються окремими положеннями Конституції України, нормами Цивільного, Митного, Кримінального кодексів України, спеціальними законами, відповідними процесуальними кодексами та багатьма іншими підзаконними нормативними

актами. Однак існують проблеми, що стосуються ефективності системи охорони інтелектуальної власності та які потребують термінового вирішення.

Також варто зазначити, що проблемним питанням є можливість вільного використання авторських творів іншими особами, адже законодавство дозволяє використання їх без згоди автора, але із зазначенням імені автора і джерела запозичення, цитат з опублікованих творів в обсязі, виправданому поставленою метою. Проблемним є саме те, що виправданість обсягу вільного використання чужого твору в кожному конкретному випадку може бути різною і досить важко встановити наявність чи відсутність порушення у цьому відношенні. Отже, використання чужого твору навіть із зазначенням імені автора і джерела запозичення можна вважати плагіатом у широкому розумінні цього поняття, якщо суттєво перевищений можливий обсяг такого запозичення у відповідності із поставленою метою [28]

Також важливим є такий момент, що для посилення прав інтелектуальної власності в Україні слід привести її законодавство у цій сфері у відповідність із законодавством Європейського Союзу. Хоча правоохоронні органи активізують свої зусилля для забезпечення прав інтелектуальної власності, загальний рівень правопорушень, що стосуються цієї сфери, залишається дуже високим. Тому, Україну часто звинувачують у досить низьких стандартах у сфері забезпечення захисту прав інтелектуальної власності. У більшості країн існує законодавство у сфері інтелектуальної власності, що відповідає основним міжнародним договорам.

Також в Україні є низьким рівень ліквідності фондового ринку та захисту прав інвесторів поряд із недостатньою спроможністю регулятора протидіяти зловживанням на ринку, що у свою чергу є негативним фактором.

Також варто зазначити, що тема інвестування є як і причиною, так і наслідком у процесах тінізації економіки України. Через недосконалі правові механізми та їхню реалізацію правоохоронною системою Україна не є найпривабливішою країною для інвесторів через високі ризики, що були спричинені цим, хоча потенціал країни у цій сфері досить значний та недореалізований. У свою чергу це прискорює тінізацію економіки, що у свою чергу ще більше понижує положення

України у рейтингу інвестиційної привабливості. Тому важливо розірвати це порочне коло.

Великі платники податків, як правило, пов'язані із інвестиційною діяльністю, за рахунок чого, забезпечуються додаткові надходження до Державного бюджету. Проте, для покращення інвестиційного клімату в Україні необхідно законодавчо забезпечити захист прав інвесторів. Здійснення інвестицій великими платниками в економіку країни має позитивно вплинути на забезпечення податкових надходжень до бюджету, його фінансову стабільність.

Загальний обсяг випусків емісійних цінних паперів, зареєстрованих НКЦПФР у січні-вересні 2021 року, становив 66,17 млрд грн, що менше на 20,84 млрд грн порівняно з відповідним періодом 2020 року (87,01 млрд грн).

Активність інвесторів на ринку акцій залишалася незначною, про що свідчить здійснення ними поодиноких угод з індексоутворюючими акціями. Найбільший обсяг торгів за фінансовими інструментами на операторах організованих ринків капіталу протягом зазначеного періоду зафіксовано з ОВДП – 312,81 млрд грн (98,54% від загального обсягу торгів фінансовими інструментами на операторах організованих ринків капіталу протягом січня-вересня 2021 року).

На біржовому ринку спостерігалася консолідація торгівлі цінними паперами на двох фондових біржах “Перспектива” та “ПФТС”, що становило 97,68% вартості біржових контрактів.

- недосконалість судової системи країни (основними вадами якої експерти визначають недостатню ефективність гілок судової системи), як наслідок, низький рівень довіри суспільства та інвесторів до неї;

Довідково Мінекономіки України повідомляє, що за результатами рейтингу економічної свободи (Economic Freedom Index 2021) експерти зробили висновок про необхідність реформування судової системи з метою поліпшення її ефективності та оцінили її поточний стан на рівні 41,1 балів (зі 100 можливих) із погіршенням позиції України на 1,1 балів порівняно з попереднім рейтингом.

Корумпована, недосконала та неефективна судова система аж ніяк не сприяє розвитку економіки, тому що не спроможна захищати інтереси (у тому числі економічні) громадян та закордонних інвесторів. Також є додатковим фактором поширення та укорінення корупції, що у свою чергу стимулює вихід підприємців у тінь.

- високий рівень корупції в країні;

Довідково Мінекономіки України повідомляє, що експерти рейтингу “Індекс сприйняття корупції 2021” оцінили рівень корупції в Україні у 32 бали, що на 1 бал менше ніж у рейтингу 2020 року (за шкалою від 0 до 100, де 0 означає найвищий рівень корупції відповідно до сприйняття респондентів, а 100 - найнижчий). Це відповідає 122 місцю серед 180 країн, які увійшли до рейтингу (117 місце серед 180 країн у рейтингу 2020 року).

За висновками експертів рейтингу, в Україні зріс тиск на антикорупційну екосистему (у тому числі через тривалу відсутність постійних керівників в інституціях); запроваджені зміни до антимонопольного законодавства могли нашкодити бізнесу у захисті прав під час оскарження публічних закупівель; загострилось втручання у роботу Вищого антикорупційного суду; затримується імплементація судової реформи. Як наслідок, низка зазначених негативних подій нівелювала антикорупційні досягнення.

Корупція була і залишається однією з центральних проблем нашої держави. Особливість стану корупції в Україні полягає у тому, що нею пронизані усі сфери життя на всіх рівнях, тому це і заважає чесним підприємцям і в свою чергу стимулює неофіційну діяльність в економічному секторі, щоб уникнути будь-яких контактів із державою.

За дослідженнями Дреєра та Шнайдера [29] корупція та тіньова економіка можуть бути як комплементарними явищами, так і субститутами. Країни та регіони відрізняються масштабами і мотивами корупції, концентрацією на різних рівнях адміністративної ієрархії, а також ураженими корупцією інститутами і сферами діяльності (політика, правосуддя, податкова та бюджетна система, державне регулювання, соціальні послуги й т.і.). Дослідження особливостей тіньової

економіки та корупції в різних країнах, проведене А.Дреєром та Ф.Шнайдером, дало можливість експертам виявити різні механізми їх взаємозв'язку. Так, було протестовано дві гіпотези: для країн з високим рівнем доходу – корупція та тіньова діяльність є субститутами, або заміниками (substitutes), тоді як у країнах з низьким рівнем доходу – комплементарями, або доповненнями (complements). Ці дві гіпотези, перевірені на основі крос-секційного аналізу 120 країн та панельних даних групи 70 країн за період 1994-2002 рр. підтвердили, що тіньова економіка зменшує корупцію в країнах з високим рівнем доходу, але збільшує корупцію в країнах з низьким рівнем доходу. Результати також показали, що сприйняття збільшеної корупції через деякий час також збільшує тіньову економіку. [29]

- наявність територій, непідконтрольних Уряду, утворених у ході збройної агресії на сході країни, та, як наслідок, зростання “потенційних можливостей” для застосування схем контрабанди товарами. [25]

Також тіньова економіка у тих розмірах, яка наявна в Україні сама собою спричинює зріст неформальної діяльності в економічному секторі, тому, що підприємці, які сплачують податки не в змозі конкурувати із тими, хто працює у тіні. Аналогічні підприємства у тіні можуть встановлювати більш низькі ціни і витіснити чесних та відповідальних підприємців з ринку, або, що виглядає більш вірогідним, змушувати їх також переходити у тінь.

В підсумку слід зазначити, єдиним ефективним шляхом детінізації економіки країни є створення сприятливих умов для діяльності всіх суб'єктів ринку у легальному секторі завдяки поліпшенню інвестиційного клімату в країні та створенню такого інституційного середовища, для якого тіньова економіка стала б неефективною.

РОЗДІЛ 3

Стратегічні орієнтири системної детінізації економіки України в умовах імплементації Угоди про Асоціацію з ЄС

3.1. Порівняння рівнів тіньової економіки в Україні та країнах ЄС

Як вже відомо з розділу 2, тіньова економіка в Україні знаходиться на критично високому рівні. На превеликий жаль, таке явище, як тіньова економіка притаманне усім країнам світу, навіть таким, як країни Європейського союзу. Єдине, що відрізняється - це тільки обсяги, структура та механізми появи, існування та її розвитку. Факторами, що впливають на масштаби та особливості тіньового сектору економіки у різних регіонах і країнах світу є національні господарські моделі та загальний рівень зрілості ринкових відносин.

Щоб розуміти положення нашої країни за цим показником пропонуємо розглянути рисунок 3.1, де зображена діаграма, на якій можна побачити порядок тінізації економік Європейського союзу на загальному рівні для подальшого порівняння.

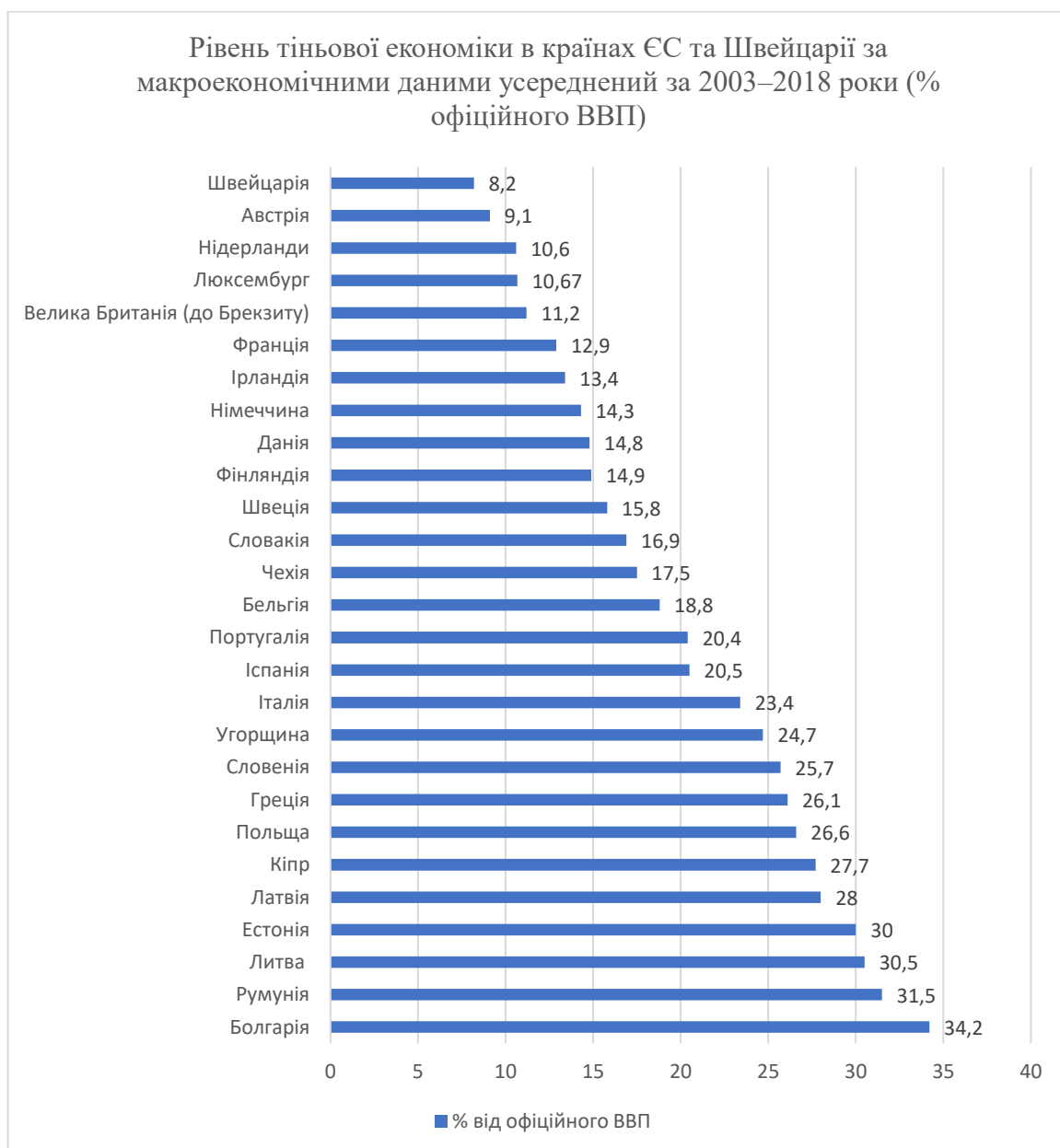

Рисунок 3.1 Рівень тіньової економіки в країнах ЄС за макроекономічними даними усереднений за 2003–2018 роки (% офіційного ВВП) Складено автором за даними [30]

Оскільки доволі проблематично провести розрахунок за такий довгий період не маючи точної формули методу розрахунку автором рівня тіні в країнах ЄС та даних за цей період для України, то пропоную взяти середнє значення серед наявних у відкритому доступі даних від Міністерства економіки України стосовно цього показника. Середній рівень тіньової економіки для України за подібний період становить приблизно 32.55% від ВВП. Але ще раз треба зважати, що ця

цифра не є точною і була вирахована тільки для розуміння порядку величин та положення України серед країн ЄС.

Отже, Україна займає місце між Румунією та Болгарією з результатами 31,5% та 34,2% від ВВП відповідно. Об'єктивно ми можемо бачити, що це не найрозвинутіші країни ЄС в економічному плані. Якщо взяти ВВП на душу населення як показник існування вище зазначених якостей ринку та стану економіки загалом, то можна побачити, що є очевидна кореляція – чим є вищим ВВП на душу населення, тим у середньому меншою є доля офіційного ВВП у тіні.

Цей факт лише доводить тезу другого розділу, що тіньова економіка не є першопричиною, а є наслідком загального стану економіки, зручності ведення бізнесу, збалансованості податкової системи, тощо.

Але також слід розуміти, що існують і неекономічні фактори існування неофіційного сектору економіки. Наприклад робота правоохоронних органів у цій сфері (різні від країни до країни) та, як вже було зазначено, певні особливості та традиції окремої країни, що спричиняють неочевидні наслідки для тіньової економіки.

У країнах ЄС розвиток тіньової економіки обумовлюється

- недостатнім рівнем розвитку товарно-грошових відносин
- соціально-економічної інфраструктури та інститутів
- надлишковою пропозицією праці
- низьким економічним зростанням
- нерівністю доходів
- корупцією
- неефективністю державного регулювання
- податковим навантаженням та тягарем соціального страхування;

[31]

Це пояснення найбільш яскраво співпадає із поточним станом справ у таких країнах, як, наприклад, Болгарія або Румунія.

З погляду розмірів тіньового сектору країни ЄС можна розбити на 3 групи: 1) з найменшим розміром тіньової економіки (Австрія та Люксембург – 8,2%, Нідерланди – 9,8%, Франція і Великобританія – 11%, Ірландія – 12,8%, Фінляндія і Німеччина – 13,7%, Данія – 13,8%, Швеція – 14,7%, Словаччина та Словенії – 16%, Чехія – 16,4% та Бельгія – 17,1%); 2) країни, у яких показники тіньової економіки середні по усіх країнах ЄС та становлять майже чверть ВВП (Іспанія – 19,2%, Португалія – 19,4%, Італія – 21,2%, Угорщина – 22,8%, Греція – 24,3%); 3) країни, із розміром тіньової економіки найбільшим для усіх країн ЄС та становлять більше чверті ВВП (Польща – 25%, Мальта – 25,8%, Кіпр – 26%, Латвія – 26,5%, Естонія – 28,6%, Литва – 29%, Румунія – 29,6% і Болгарія – 32,3% [31].

Також було б доцільно розуміти структуру тіньової економіки країн Європейського Союзу, щоби дослідити на співпадіння секторів, які складають тіньову економіку в країнах ЄС та Україні.

Згідно з дослідженнями французького журналу “Le Monde”, 66,5% тіньової економіки ЄС становить нелегальна праця людей, які найчастіше працюють у будівництві, сільському господарстві та працюють вдома. Інші 33,5% утворюють доходи, які приховувані від податкових органів, найчастіше у сфері роздрібно́ї торгівлі, прибутки барів, оплата за послуги таксі тощо. Найбільші розміри тіньової економіки у будівництві – 35%, оптовій і роздрібній торгівлі – 25%. Що цікаво, на відміну від України у країнах ЄС в таких секторах, як видобуток корисних копалин, електроенергетика та фінанси, тіньова економіка майже повністю відсутня [31].

При цьому тіньова економіка стала своєрідним стабілізатором економіки західних країн, а саме: чим менше приріст виробництва в офіційному секторі, тим вище підйом у нелегальному, і навпаки [32]. Це також свідчить про те, що тіньова економіка є закономірною реакцією на певний дисбаланс в економіці, зумовлений багатьма можливими факторами.

Для підтвердження та розвиток тезисів щодо причин тіньової економіки у країнах Європейського союзу пропоную звернутися до розрахунків Ф. Шнайдера щодо причин зростання тіньової економіки в розвинених країнах.

Таблиця 3.1

Причини зростання тіньової економіки в розвинених країнах, до яких відносяться країни Європейського Союзу

Фактори, що сприяють зростанню тіньової економіки	Ступінь впливу, %	
	(а)	(в)
Зростання податкового тягаря та розміру внеску на соціальне забезпечення	35–38	45–52
Якість державних інститутів	10–12	12–17
Трансферти	5–7	7–9
Регулювання ринку праці	7–9	7–9
Державні послуги	5–7	7–9
Мораль платника податків	22–25	-
Вплив усіх факторів	84–98	78–96
(а) середні величини, отримані в 12-и дослідженнях		
(в) середні величини, отримані в 22-х дослідженнях		

Джерело: [32]

Висновок із цієї таблиці свідчить про досить велику долю впливу на причини появи та існування тіньової економіки двох факторів: на першому місці це зростання податкового тягаря та розміру внеску на соціальне забезпечення і на другому це мораль платника податків.

Таблиця 3.2

Country	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Albania	29.0	28.3	27.8	27.8	27.5	27.1	27.5	28.3
Austria	10.4	9.8	9.2	9.3	9.4	9.6	9.7	9.6
Belgium	24.2	22.7	22.8	21.6	21.8	22.0	22.3	22.1
Bosnia and Herzegovina	36.5	35.8	35.4	36.0	35.7	36.3	35.3	34.4
Bulgaria	39.3	39.7	39.0	38.5	38.1	38.0	38.2	37.8
Croatia	36.4	36.6	36.7	36.5	36.7	36.3	36.4	35.0
Cyprus	31.7	31.3	31.3	32.1	32.1	31.9	31.8	30.4
Czech Republic	21.0	21.0	19.1	18.4	18.0	18.0	18.5	19.4
Denmark	20.1	19.2	18.7	17.8	18.4	17.6	19.1	18.4
Estonia	37.2	35.4	33.2	33.1	33.4	32.7	32.9	34.6
Finland	21.7	20.8	20.2	20.2	19.3	20.0	20.8	20.0
France	16.9	15.6	14.9	14.7	14.9	14.5	14.7	15.0
Germany	17.3	17.3	16.3	16.2	15.3	16.1	16.9	16.7
Greece	32.2	31.8	31.3	30.6	30.4	29.8	30.4	30.2
Hungary	27.7	27.8	26.8	25.9	26.0	25.3	26.1	26.9
Iceland	16.6	16.1	15.7	15.6	15.9	16.1	16.3	16.2
Ireland	17.1	16.4	16.1	16.2	16.0	15.4	15.8	15.8
Italy	29.6	28.8	27.9	27.1	26.9	27.6	27.9	27.3
Kosovo	37.1	37.4	38.0	38.8	39.1	39.2	39.8	38.8
Latvia	31.5	29.2	29.6	29.3	29.7	29.8	30.4	29.6
Lithuania	37.9	36.9	35.7	34.6	35.0	35.6	35.7	35.3
Luxembourg	10.0	10.0	10.0	9.6	9.7	9.6	10.1	9.7
Macedonia, FYR	37.4	37.5	38.2	39.2	36.9	36.3	37.2	37.6
Montenegro	38.6	40.2	39.1	40.1	38.7	37.9	37.5	38.2
Netherlands	14.2	13.3	13.9	13.9	13.5	13.2	13.2	13.3
Norway	21.5	20.2	20.7	21.7	21.5	21.1	20.4	20.4
Poland	29.0	28.1	26.6	27.5	26.7	27.6	29.1	27.8
Portugal	26.6	25.7	25.4	25.7	24.6	24.3	24.5	24.5
Romania	37.9	36.6	34.5	35.2	34.9	34.7	34.4	34.8
Serbia	35.9	35.5	35.0	35.7	35.0	34.7	35.2	34.5
Slovak Republic	20.7	21.3	20.1	19.9	19.0	18.2	19.3	19.5
Slovenia	29.8	29.6	28.1	28.4	29.1	27.9	28.1	28.0
Spain	22.5	21.5	21.3	21.1	20.5	20.6	20.7	20.3
Sweden	19.3	18.6	18.5	19.1	19.6	19.6	19.4	18.8
Switzerland	10.1	10.4	10.1	10.4	10.2	10.2	10.5	10.2
Turkey	30.4	29.4	28.8	28.9	29.0	29.3	29.0	29.6
United Kingdom	13.9	12.6	12.6	12.9	12.6	12.9	12.9	12.9

Джерело: [33]

У країнах з розвинутою економікою тіньова економіка, як правило, менша і становить у середньому близько 10–20 відсотків ВВП. У країнах із ринком, що формується, частка тіньової економіки вища, у середньому близько 30–35 відсотків ВВП, що відносить сюди і Україну. У таблиці 2 показаний розмір тіньової економіки в Європі на основі оновлених оцінок за 2016 рік. Тіньова економіка у Європі залишилася загалом схожою на середину 2000-х, але зміни у цій сфері пройшли досить неоднорідно.

У багатьох країнах тіньова економіка збільшилася з початку 2000-х років (наприклад, Хорватії, Кіпрі, Греції, Сербії), а в інших зменшилася (Чехія, Македонія). У більшості країн тіньова економіка збільшилася у 2008–2010 роках, а потім знизилася приблизно до докризового рівня.

Розмір тіньової економіки менший у більш розвинених країнах як за часткою ВВП, і за часткою зайнятості. Частка тіньової економіки дуже негативно корелює з доходом душу населення різних вибірках країн і періодів часу. У країнах із більш розвинутою економікою у тіньовій економіці переважають ухилення від сплати податків та незадекларована робоча сила у зареєстрованих фірмах [34, с. 139-171]. Навпаки, в країнах, що розвиваються, як правило, відносно вища частка неформальних працівників, що значною мірою відображає відсутність можливостей у формальному секторі. У міру розвитку економіки неформальні фірми з більшою ймовірністю будуть замінені новими чи існуючими зареєстрованими фірмами, ніж перейдуть у формальний сектор. Тіньова економіка може мати серйозні економічні та соціальні наслідки і, як правило, призводить до неефективності та стримування зростання та розвитку по ряду нижче зазначених аспектів.

Державні доходи та послуги: діяльність тіньової економіки часто не оподатковується і, таким чином, послаблює державні доходи. Це, у свою чергу, призводить до меншої кількості та/або зниження якості громадських товарів та послуг. Більш слабкі державні послуги, такі як освіта, соціальна підтримка або програми навчання, можуть послабити перспективи зростання і зусилля зі скорочення бідності. Але це також може мати динамічний ефект, оскільки слабкіші державні послуги негативно впливають на суспільне сприйняття ефективності уряду, тим самим збільшуючи стимули чи готовність громадян ухилятися від сплати податків, збільшуючи неформальність та ще більше послаблюючи державні доходи та послуги [35]. Таким чином, нижчі доходи також можуть вимагати більш високих податків у масштабах усієї економіки.

Інновації та продуктивність. Неформальна економічна діяльність, зазвичай, обмежує зростання фірм нижче ефективного масштабу виробництва. Податковий

та нормативний тиск, що спонукає фірми залишатися у тіні, також означає, що фірми, як правило, залишаються меншими за розміром, менше займаються дослідженнями, розробками та інноваціями та наймають менше працівників. Це спотворює розподіл ресурсів у бік від ефективності, знижує накопичення людського та фізичного капіталу та технологічні інновації, а також знижує продуктивність та потенційний обсяг виробництва.

Ринки праці: велика тіньова економіка може також означати високий та стійкий рівень безробіття та низький рівень участі у робочій силі. Хоча це частково є відображенням меншої кількості робочої сили через високий рівень неформальної зайнятості, неформальна праця також може бути менш оплачуваною, менш безпечною та пропонувати слабші умови праці, включаючи відсутність формального учнівства та менше навчання в цілому. Велика кількість працівників у неформальному секторі також ускладнює цілеспрямовану політику у сфері праці.

Доступ до фінансів: банки зазвичай уникають кредитування або кредитують менше незареєстрованих фірм та позичальників, які не мають офіційної роботи або декларованого доходу. Це може завадити поглибленню фінансового сектора та фінансуванню, необхідному для капіталовкладень, розширення приватного сектору та інновацій. Великий тіньова економіка також може спотворювати економічні показники та призводити до неточних вимірів національних рахунків, зайнятості, доходів, робочої сили, споживання та інших ключових даних. Це ускладнює аналіз макроекономіки країни загалом і може призвести до неправильної діагностики та неправильного вибору політики [33].

3.2. Адаптація європейського досвіду детінізації економіки України в контексті Угоди про асоціацію з ЄС

Детінізація економіки є одним з пріоритетних напрямів співробітництва між ЄС та кандидатами на членство в цій організації, насамперед до цього спонукає Угода про Асоціацію з Європейським Союзом. Тому важливо було б дослідити досвід детінізації країн Європейського Союзу і можливості перенесення їх для імплементації в Україні.

Значного розвитку в країнах ЄС набуває нелегальний ринок праці. Ситуацію також погіршує нелегальна міграція та різниця у рівні заробітної платні у сусідніх перехідних країнах та країнах Європейського Союзу. У результаті збільшення нелегального ринку праці відбулося зростання рівня безробіття в ЄС і, як наслідок, посилення навантаження соціальних виплат на бюджети країн.

Боротьба з тіньовою економікою відбувається за такими напрямками:

- боротьба з корупцією; зміни в податковій політиці;
- обмеження тіньового ринку робочої сили в ЄС;
- боротьба з відмиванням брудних коштів;
- боротьба з кримінальним сектором тіньової економіки, насамперед, із нелегальною торгівлею зброєю та наркобізнесом.

Важливо розуміти, що заходи щодо детінізації різняться від країни до країни, так само різняться і результати від цих заходів. Пропонується розглянути Таблицю 3.3, де надані приклади певних заходів у різних країнах ЄС.

Таблиця 3.3

Країна	Заходи щодо детінізації
Польща	Заборона ведення господарської діяльності тих фізичних осіб, які раніше вчинили серйозний податковий злочин. Введення майнової відповідальності юридичних осіб за здійснення економічного злочину.

Франція	Обмеження можливості проведення експортно-імпортних операцій національними суб'єктами господарювання з компаніями в офшорних зонах, оскільки це не дало б змоги у деяких випадках завищити або занижити ціни товарів порівняно зі світовими і при цьому ухилитися від сплати податків та отримати додатковий прибуток на різниці в цінах.
Великобританія	Підвищення рівня довіри громадян до влади, посилення незалежності судів, віддавши їх під громадський контроль, посилення покарання за хабарництво.
Німеччина	Оптимізація податкової системи, спрощення механізму обчислення розмірів податків, зниження ставок відрахувань із заробітної плати тощо. Створення ряду організацій: Федеральна фінансова поліція, Відділ боротьби з організованою злочинністю та корупцією, ОІА (Департамент внутрішніх розслідувань)
Австрія	Впровадження заходів із запобігання корупції серед державних службовців.
Нідерланди	Розроблення системи моніторингу за можливими джерелами виникнення корупції та підозрілими особами. Функціонування системи державної безпеки з боротьби з корупцією типу соціальної поліції Жорстка система покарань, зокрема заборона обіймати державні посади, штрафи
Бельгія	Створення Центрального управління по боротьбі з корупцією

Джерело: [36]

Боротьба з тіньовою економікою в Європейському Союзі має комплексний характер. З точки зору методів, протидія негативним проявам тіньової економіки не обмежується лише санкціями за порушення умов заборони (для ефективного запровадження санкцій необхідна велика кількість бюджетних коштів).

Основною зброєю в арсеналі урядів країн ЄС у боротьбі з тіньовою економікою є: прозоре податкове, кримінальне та цивільне право; високий рівень оплати праці державних службовців; висока якість надання державних послуг населенню; ефективний механізм захисту прав і свобод громадян перед посяганнями державних структур; дієвий ринковий механізм та високий рівень конкуренції. У зв'язку з тим, що Україна повністю підписала угоду про асоціацію з ЄС лише в 2014 р., питання імплементації рекомендацій міжнародних організацій

та досвіду зарубіжних країн Україною у сфері детінізації економічних відносин є актуальним (таблиця 3.3.).

Важливим напрямом удосконалення законодавства України було створення єдиного спеціалізованих органів з протидії корупції. Саме тому, що такий орган є в більшості країн світу. В європейських країнах, разом із прийняттям антикорупційного законодавства, проводяться інституціональні реформи, зокрема, шляхом створення єдиного органу по боротьбі з корупцією.

Як свідчить законодавство зарубіжних країн, такі органи можуть діяти як незалежні агентства, як підрозділи у структурах інших інституцій або: як інституції, що здійснюють нагляд і контроль. До них, зокрема, можна віднести такі:

- в Австрії на базі Бюро внутрішніх справ МВС створено Федеральне бюро у справах запобігання та боротьби з корупцією, яке входить до структури МВС;
- у Бельгії Центральне бюро боротьби з корупцією підпорядковане федеральній судовій поліції;
- у Нідерландах Національна антикорупційна служба є незалежним поліцейським органом у складі Міністерства юстиції;
- у Німеччині у складі Федерального відомства кримінальної поліції підпорядкованого федеральному МВС, створено окрему секцію боротьби з корупцією.

Світове співтовариство завжди проводило широкомасштабні заходи, спрямовані на протидію відмиванню «брудних» грошей, оскільки міжнародна тіньова економічна діяльність – загальносвітова проблема в умовах глобалізації, яка негативно впливає не лише на світову економіку, а й на неекономічні сфери суспільства (політику, мораль, громадську свідомість тощо). Трансформація тіньової економіки є не лише чинником економічного зростання, нормалізація фінансово-економічної сфери, але й першочерговим завданням на шляху до інтеграції України в Європейський Союз. Співробітництво між Україною та Європейським Союзом у сфері трансформації тіньової економіки, втілене в Угоду

про партнерство та співробітництво і спільні плани дій, може дати позитивні результати за умови постійного моніторингу цього процесу з боку міжнародних організацій та наднаціональних установ ЄС, а також ретельного виконання Україною взятих на себе зобов'язань.

Прикладом імплементації політики детінізації економіки для України може бути процес, що пройшла Польща, яка в період 1991—2015 рр. знизила обсяг тіньової економіки з 34,5% до 19,1% ВВП, тобто на 15,4 в. п. При чому цікаво, що таке зниження мало поступовий і перманентний характер та майже без змінювання своєї тенденції. За виключенням останніх років, коли економіка Польщі під впливом певних факторів підвищила долю тіні від офіційного ВВП. Також варто зазначити, що воно відбувалося не за рахунок різкої лібералізації податкових ставок. З початку 90-х років і до сьогодні польська податкова система розвивається поступово. Мета полягає в залученні іноземних інвестицій, внаслідок чого створюються нові робочі місця.

Рівень фактичного податкового навантаження у 2015 р. знизився всього лише на 1,6 в. п. порівняно з 1991 р. Впродовж аналізованого періоду його максимальне значення було зафіксоване у 1993 р. — 39,2%, а мінімальні у 2009 та 2010 рр. — 31,4% та 31,1% відповідно [37]. Ставки корпоративного податку за цей період поступово скоротилися з 40% (діяла до 1996 року) до 19% (впроваджена в 2004 році). З 1 січня 2017 року було запроваджено знижену ставку корпоративного податку у розмірі 15% для малого бізнесу, річний фінансовий дохід якого не перевищує 1,2 млн євро, та для суб'єктів господарювання, які функціонують перший рік на ринку. Впродовж аналізованого періоду також було скорочено ставки податку з доходів фізичних осіб. Загалом польський уряд здійснював розвиток фіскального законодавства за рахунок його поступової гармонізації з законодавством країн Європейського союзу, а не за допомогою радикального реформування.

Важливим аспектом такого результату Польщі в політиці детінізації є фіскалізація. Якщо економічний сектор є прозорим та контрольованим, то це закономірно призведе до детінізації економіки, тому що це суттєво ускладнить

існування для умовного підприємства торгівлі, яке частково ухилялося від сплати податків, і допоможе фіскальним органам контролювати [37].

Експерти відзначають, що одним із найефективніших заходів в контексті детінізації польської економіки була фіскалізація, яка полягає у використанні фіскальних пристроїв для запису операцій, що підлягають оподаткуванню, та іншої податкової інформації на фіксовану пам'ять. У тих країнах ЄС, де сучасні технології безготівкового розрахунку стали вже традиційними, рівень тінізації економіки нижчий ніж у тих країнах, де такі розрахунки не мають широкого розповсюдження. Відтак Польща є однією з найстаріших податкових країн, що використовує фіскальні касові апарати та фіскальні принтери. Це країна з приблизно двома мільйонами касових апаратів, з яких 600 тис. мають друкований принтер (квитанцію та паперовий рулон). З початку 2018 року польський уряд планує поступове впровадження нового виду касових апаратів, які видаватимуть електронні квитанції замість паперових, а також надсилатимуть періодичні звіти на всі записи касових апаратів до нової ІТ-системи податкових органів. [37]

Метою усього цього є просування безготівкових операцій, що, як правило, є одним з найефективніших інструментів боротьби з тіньовою економікою, тому що як вже було зазначено у 2 розділі, основний обіг грошей у тіньовому секторі економіки проходить у готівковій формі.

Оскільки нові касові апарати матимуть доступ до Інтернету й зможуть надсилати електронні квитанції на електронну адресу або ж на номер телефону. Залишатиметься й можливість отримання роздрукованого підтвердження купівлі-продажу. Оцінки показують, що за рахунок цього нововведення, надходження від ПДВ збільшаться на 2—3 млрд злотих на рік [38].

Серед нестандартних та навіть специфічних заходів, які сприяли детінізації польської економіки, також мало місце впровадження Міністерством фінансів національних чекових лотерей. Вони тривали 12 місяців та супроводжувалися кількома освітніми кампаніями. Згідно з правилами, кожен мав можливість зареєструвати свої квитанції в Інтернеті та виграти приз. Чим більше реквізитів учасник реєструє, тим більше шансів на перемогу. Серед призів, виграних у

лотереях, були автомобілі, ноутбуки, планшетні комп'ютери та ін. Як заявляли представники польського уряду, головною метою лотерей було не отримання додаткових податкових надходжень, а в першу чергу підвищення податкової свідомості громадян. Населення повинно вимагати квитанції, оскільки це захищає права споживачів та гарантує сплату податку економічним агентом. Лотерея підтримує таким чином чесних платників податків. [37]

Такий захід опосередковано впливає на розуміння населенням процесів та долучення їх до культури сплати податків. У класифікації Шнайдера це має назву «Мораль платника податків» - яка займає 2 місце, а саме біля чверті від сукупного впливу факторів тінізації. І саме таким креативним способом польський уряд значно покращив стан справ у даній сфері, що ми власне і бачимо як складову успіху Республіки Польща у політиці детінізації. Такий метод не є унікальним надбанням Польщі, тому що ми можемо побачити його застосування і в інших країнах, які також проходили трансформацію економіки від планової до ринкової, наприклад Словаччина, чий досвід також є дуже цінним для України.

Підтвердженням ефективності таких заходів є зниження показника рівня тіньової економіки з 18,5% ВВП у 2002 р. до 12,5% ВВП у 2015 р. Поступова детінізація словацької економіки мала місце починаючи з 2003—2004 року. [37]

І тут також чинником, що спричинив детінізацію стала масштабна податкова реформа. Головною ідеєю цієї реформи було радикальне спрощення словацької податкової системи з метою простоти виконання фіскальних норм суб'єктами економічної діяльності та залучення в тому числі іноземних інвестицій.

Ставки трьох найважливіших з фіскальної точки зору податків (податку на доходи фізичних осіб, корпоративного податку та ПДВ) було уніфіковано в єдину ставку — 19%. До реформи ставка податку на доходи фізичних осіб була прогресивною та коливалася в межах від 10% до 38%; корпоративний податок мав базову ставку в розмірі 25% та дві пільгові ставки в розмірі 18% та 15%; базова ставка ПДВ складала 20%, а пільгова — 14%.

У період 2004—2008 рр. Словаччині вдалося знизити загальний рівень тіньової економіки з 16,7% ВВП до 12,8% ВВП, тобто на 3,9 в. п., що є відчутно добрим результатом. [37]

Одним із структурних явищ тіньової економіки є незадекларована праця. Європейський Союз не став виключенням для незадекларованої праці, тому боротьба з нею є одним із пріоритетів роботи керуючих органів союзу. Зокрема Європейська комісія надає наступне визначення терміну незадекларована праця: «На рівні ЄС незадекларована праця визначається як «будь-яка оплачувана діяльність, яка є законною за своєю природою, але не заявлена державним органам, з урахуванням відмінностей у регуляторних системах держав-членів». [39]

Найпоширенішим видом є робота, що виконується на офіційному підприємстві, частково або повністю незадекларована. Частково незадекларовану роботу іноді також називають «under-declared work» (недекларованою роботою), «заробітною платою в конверті» або «cash-in-hand» (оплата на руки готівкою).

Іншим типом є незадекларована самозайнятість, коли самозайняті особи надають послуги або офіційному підприємству, або іншим клієнтам, як правило це можуть бути послуги для звичайного населення: ремонт, освітні послуги (репетиторство для дітей), прибирання, надання догляду за дітьми, садівництво або NORECA (готельна справа, ресторан, кейтеринг), тощо.

Недекларована праця зустрічається в усіх галузях економіки, як всередині країн, так і на міжнародному рівні.

З точки зору Європейської Комісії основна відповідальність за боротьбу з незадекларованою працею лежить на органах влади країни, де таке явище має місце. Боротьба з недекларованою працею здебільшого покладається на три види правоохоронних органів:

- інспекції праці, які вирішують порушення умов праці та/або норм охорони праці;

- інспекції соціального захисту, які борються з шахрайством щодо внесків на соціальне страхування;
- податкові органи, які борються з ухиленням від сплати податків.[39]

Крім того, у деяких державах-членах до виконання цих завдань також залучені соціальні працівники, митні органи, міграційні органи, поліція та прокуратура.

Протягом останніх десяти років усі держави-члени запровадили різні заходи для активізації зусиль у боротьбі з недекларованою працею, враховуючи її негативні наслідки. Більшість із них стосуються заходів стримування щодо впливу на поведінку людей із посиленням санкцій чи зосередженням на більш ефективних перевірках. Також для протидії незадекларованій праці рекомендовано застосовувати податкові пільги, амністії для порушників законодавства у цій сфері, підвищення обізнаності населення, як у прикладі Польщі та Словаччини із лотереями, а також сприяти дотриманню існуючих правил.

3.3. Амністія капіталів та цифровізація економіки – ключові пріоритети детінізації економіки України

Одними з найбільш розумних способів по виведенню економіки України з тіні я вважаю цифровізацію економіки та амністію капіталів. Поточний стан справ такий, що за даними голови комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики Данила Гетманцева станом на початок 2022 року на руках у людей у різних формах налічується близько 50 млрд доларів, отриманих з ухиленням від сплати податків. Щодо реалістичності в досягненні такої цілі було заявлено, що легалізація хоча б третини цієї суми вважатиметься хорошим результатом.

Податкову амністію ініціював президент України Володимир Зеленський у лютому 2021 року. До першого законопроекту було внесено багато змін та доповнень. Нарешті, 15 червня Верховна Рада України 243 голосами ухвалила Закон № 5153. Він має ряд відмінностей від попереднього законопроекту.

За інформацією, наданою в одному з публічних виступів Данила Гетманцева, податкова амністія – це одноразова державна пропозиція платникам податків сплатити визначену суму податку в обмін на звільнення/прощення від податкових зобов'язань за раніше незадекларовані доходи та пов'язані з цим кримінальні переслідування. Основна ідея Податкової амністії – не узаконити кошти, а залучити платників податків до офіційної податкової системи.

Новим Законом запроваджується річне добровільне декларування, починаючи з 1 липня 2021 року, що відповідає початку роботи Бюро економічної безпеки. Джерела доходів не перевірятимуться, декларацію можна подати в електронній формі, особисто або через нотаріуса. Можливість скористатися податковою амністією стосується лише активів, отриманих до 1 січня 2021 року. Платники податків можуть задекларувати певні активи:

- Грошові активи

- Нерухомість і земля
- Рухому власність (автомобілі, ювелірні вироби, мистецтво)
- Акції, похідні інструменти, права інтелектуальної власності

Існують особливі правила щодо грошових коштів. Їх необхідно покласти на банківський рахунок. У такому разі ставки зборів, які підлягають сплаті на основі таких декларацій, будуть такими:

5% - депозитів на рахунках місцевих банків та інших ліквідних активів в Україні сплачують резиденти України

9% - депозитів на банківських рахунках та інших ліквідних активів за кордоном поширюється на нерезидентів України

Крім того, мінімізувати ставку податку можна за допомогою державних облігацій. Ставка 2,5% застосовуватиметься для облігацій, «придбаних декларантом у період з 1 вересня 2021 року по 31 серпня 2022 року». Враховуючи, що поточна середньозважена дохідність державних облігацій становить 12,59% (станом на 15.06.2021), це найпривабливіший спосіб отримати податкову амністію.

Відповідно до Закону є деякі активи, які звільняються від оподаткування:

- Право власності або інше право власності на квартири до 120 кв метрів
- Будинок або об'єкт незавершеного будівництва площею до 240 кв. метрів, за умови наявності відповідної особи права власності на земельну ділянку, що відноситься до майна
- Інша некомерційна нерухомість площею до 60 кв. метрів
- Земельні ділянки в межах приватизації безкоштовно

Це можливість розірвати порочне коло, коли особи не декларують свої доходи, ухиляються від сплати податків та бояться легалізувати доходи в подальшому. Амністія капіталів це вкрай важливий формат, який зокрема проводили багато країн світу, у тому числі США, Бельгія, Грузія, Німеччина, Італія, Франція, Швеція, Швейцарія, Грузія, Казахстан, Індія [40]. Але потрібно розуміти, що незадекларований капітал існує різного походження. Наприклад це можуть бути доходи від умовного підприємства торгівлі споживчими товарами, власник якого

не сплачує податки, що за жодних обставин не є прийнятним, але є непорівнюваним із доходами від кримінальної діяльності, наприклад торгівлі наркотиками, зброєю, тощо. Це може спровокувати досить негативні наслідки для іміджу держави, уникнення покарання за злочини, які виходять за рамки ухилення від податків. Виходом із цієї ситуації може бути судові процеси, у разі якщо у правоохоронних органів виникнуть підозри, що той чи інший учасник амністії міг отримати доходи, отримані злочинним шляхом. Але ця ідея виглядає не дуже життєздатною, тому що якщо відійти від суто нормативного аналізу та прогнозу ситуації, то ми стикнемося із корумпованістю як слідчих органів, так і судів. Тому за відсутності довіри до судової гілки ми не зможемо досягти значних успіхів у процесі амністії капіталів та запобіганні збагаченню від кримінальної діяльності. Але це не означає, що треба відмовлятися від цього процесу. Можливість вільного використання коштів в економіці буде дуже сильним фактором економічного зростання.

Єдине питання, яке потребує суспільної дискусії це можливість легалізації доходів чиновників. На цю тему наразі не існує єдиної думки, але присутні ідеї щодо дозволу чиновникам легалізувати доходи, але заборонити їм у майбутньому займати будь-які державні посади. Але у свій час це виглядатиме несправедливим до інших злочинців, які накопичили свій капітал аналогічним за нелегальністю способом.

Другим фактором, який допоможе витіснити тіньовий сектор із ринку вважається повсюдна цифровізація. Дійсно, наша країна досягла проривних успіхів у цій сфері, зокрема діяльність Міністерства цифрової трансформації відчутна для кожного українця, насамперед застосунок «Дія».

Найбільш елегантним виходом у питанні боротьби з тінізацією економіки може бути подальше впровадження різноманітних цифрових сервісів. Саме вони дозволяють зменшити кількість реальних «контактів» між громадянином та державою, що значно знижує фактор корупції у вирішенні певних питань.

Впровадження системи державних закупівель ProZorro стало одним з дуже позитивних явищ на шляху до прозорості закупівель. Система функціонує вже

багато років та була часто піддана критиці, але все одно це був і є крок вперед. Справді, подібні приклади варто застосовувати в усіх сферах сервісних взаємодій із державою.

Будь-які спроби запровадження електронної фіскалізації – зустрічають значний опір серед українських підприємців. Це й не дивно – всупереч карантинним обмеженням українці намагаються бодай якось вижити, застосовуючи не завжди прийнятті засоби, щоби обходити фіскальні методи контролю.

Підтвердженням цьому є численні публічні виступи членів руху «Сейв ФОП», в яких вони критикують будь-які нововведення у сфері електронної фіскалізації, мотивуючи це від неможливості придбати нове устаткування і до прямого небажання сплачувати податки через і так низький прибуток.

Ця тенденція також є підтвердженням тези про те, що тіньова економіка є лише наслідковим явищем, а не першопричиною. Для вирішення цієї проблеми треба провести структурні зміни у функціонуванні економічного сектору.

Посилення фіскального моніторингу негативно сприймається у суспільстві, хоча держава й отримує більше важелів для контролю над діяльністю підприємців. З іншого боку, саме ІТ-технології можуть стати тим фактором, який прибирає із рівняння людський фактор, а саме державних чиновників, що в свою чергу зменшує корупційні ризики. Запровадження подібних систем, як «Дія» та ProZorro вже довели свою ефективність, збільшили довіру до держави, поставили Україну в один ряд із багатьма передовими країнами по показнику цифровізації економіки.

Подібні розумні методи, як цифровізація, дуже швидко могли б змінити ситуацію із тінізацією економіки. Навпроти, спроби вирішити проблему із наповненням бюджету шляхом посилення адміністративного та фіскального тиску на підприємців обернуться або ще більшою тінізацією економіки або акціями протестів, як вже було зазначено із «Сейв ФОП».

Але окрім позитивних результатів від цифровізації маємо констатувати також і негативні.

Мережа Інтернет сприяє появі тіньових підприємців як ніщо інше. Ще ніколи не було так легко розміщати оголошення, робити рекламу, шукати покупців, тощо. Тому держава також має розробляти механізми, що будуть заважати нелегальним бізнесменам малої та середньої ланки зручно отримувати позитив від цифровізації. Але логічно було б, якщо б цим займалася правоохоронна система.

Також варто розуміти, що не вся тіньова економіка, яка існує завдяки Інтернету та цифровізації є шкідливою. Є багато видів діяльності, які на думку автора не є шкідливими. Наприклад репетиторство, якщо воно не є послугою, що надається у певному навчальному закладі, центрі освіти, тощо, а у випадку, коли це робить шкільний вчитель після уроків із кимось з учнів, або студенти, що підзаробляють на підготовці старшокласників до ЗНО. Такі види тіньової діяльності існують у всіх країнах світу і лише приносять користь суспільству, а спроби фіскалізувати ці доходи призведуть до ще більших витрат на їх облікування, ніж держава в кінці отримає у виді податків.

ВИСНОВКИ

Тіньова економіка є одним з тих негативних явищ, що гальмує розвиток та європейську інтеграцію України. Вона впливає на всю економіку країни, існує майже у кожній сфері та всюди має або негативний ефект, або є свідченням, або симптомом про певні структурні проблеми в державі. Дослідження, що було виконано у цій роботі насамперед стосується України, але його теоретична частина є універсальною для будь-якої економіки світу, тому що це явище присутнє у кожній країні. Для того, щоб отримати реалістичну картину поточного стану справ у сфері тіньової економіки в Україні було зроблено аналіз на основі розрахунків та звітів Міністерства економічного розвитку України. За офіційними даними близько третини вітчизняної економіки знаходиться у тіні, що є одним з найвищих показників серед країн Європи. Така ситуація не може вважатися прийнятною і потребує вирішення.

Одним з найважливіших висновків роботи є те, що тіньова економіка є наслідковим явищем, а не першопричиним. Поточний стан справ був історично зумовлений непослідовною та подекуди корумпованою політикою державних органів, незбалансованою фіскальною політикою, відсутністю культури сплати податків, та ряду проблем, що мали ефект сніжного кому, як наприклад величезні накопичення тіньового капіталу певними представниками бізнесу, складовими якого стали як і легальна, але незадекларована праця та діяльність, так і прибуток, отриманий від злочинної діяльності, насамперед від торгівлі зброєю та наркотиками.

Важливим результатом дослідження є викристалізування практичних порад щодо політики детінізації, що були основані на аналізі досвіду країн, що пройшли шлях євроінтеграції, насамперед Польщі та Словаччини, що подолали шлях від країни із плановою економікою до статусу країни Європейського Союзу. Факт того, що у багато чому їхні методи ідентичні, каже нам про те, що рецепт подолання проблеми тіньової економіки існує, існують певні напрями, які держава Україна

може перейняти та застосувати всередині національної економіки. Важливим аспектом детінізації є розвиток культури сплати податків у населення, що наприклад в цих країнах був досягнутий через проведення чекових лотерей.

Одним з теоретичних висновків є факт того, що у економіках небагатих країн тіньова економіка та корупція є компліментарними явищами. Тому критично важливо розвивати антикорупційну інфраструктуру у правоохоронній сфері держави. Цей аспект може бути виконаним у різних площинах, а саме через створення нових антикорупційних органів, що вже було зроблено державою, та через метод розвитку певних форматів та сфер життя, яскравим прикладом чого є цифровізація. Цифровізація сприяє прозорості економічного життя країни, що у свою чергу знижує корупційні ризики, допомагає фіскальним органам та спрощує життя чесним підприємцям в першу чергу.

Амністія капіталів є також одним із можливих шляхів до детінізації економіки України, але цей напрям ще знаходиться у площині суспільної та експертної дискусії. Дійсно, приклади багатьох країн доводять, що цей метод детінізації може вивести дуже значний відсоток економіки з тіні, але залишаються питання стосовно того, чи будуть при цьому притягатися до відповідальності особи, що легалізують злочинний, а не незадекларований капітал. З одного боку ми не можемо зупинитися на півшляху у питанні амністії, а з іншого ми наражаємо нашу державу на ризик того, що довіра з та повага з боку інших країн знизиться через те, що ми легалізуємо кошти злочинців.

Є чітке переконання, що амністія капіталів має відбутися, учасники амністії мають продекларувати джерело доходу, фінансові органи мають перевірити це підприємство, а потім цей учасник має і сплатити певний визначений податок, і зареєструвати своє підприємство, якщо таке існує, і вже працювати і сплачувати податки до бюджету.

Отже питання детінізації стоїть дуже гостро на сьогоднішній день і є одним із гальм, що не дозволяє нам швидко проводити інтеграційні процеси із Європейським Союзом. Угода про асоціацію з ЄС також виокреслює проблему

тіньової економіки як одну з тих, що є невирішеною та потребує більшої уваги задля її розв'язання для подальшого розвитку України у європейському світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Schneider, F., Badekow, H.: Ein Herz für Schwarzarbeiter : warum die Schattenwirtschaft unseren Wohlstand steigert. München: Econ, 2006.
2. W. Stützel: Systemkonforme Sozialpolitik in der Sozialen Marktwirtschaft, in: Wirtschaftsdienst, 1980.
3. Enste, Dominik H., , Ursachen der Schattenwirtschaft in den OECD-Staaten, in: IW-Trends, 2003
4. Schneider, F., Enste, D. H.: Shadow economies: Size, causes and consequences, Journal of Economic Literature, Vol. XXXVIII, 2000
5. Mummert, A. Ökonomische Transaktionen im Licht und Schatten: Eine andere Perspektive der Schattenwirtschaft. Diss. 2000.
6. Варналій, З. С., Савич І. В., Сучасний стан та чинники тінізації бюджетних відносин в Україні, Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка, issue 164, 2014
7. Кошук Т. В. Реформування акцизного податку з тютюнових виробів в Україні в контексті імплементації угоди про асоціацію з ЄС //Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування. – 2019. – №. 3. – С. 99-109
8. Пробоїв О. А., Гуменяк Л. В. Корупція і високий рівень тіньової економіки як визначальні фактори впливу на інвестиційну привабливість України та її інтеграційні прагнення. – 2018
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, № 984_011 від 30.11.2015 р. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01)&from=EN)

10. Burakhovskiy I., Movchan V. Економічна складова Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління [The economic part of the Association Agreement between Ukraine and the EU: implications for business people and government] //Kyiv: "Alpha" PIS. – 2014. с.100
11. Мельник В. М., Кошук Т. В. Податкова політика України в умовах імплементації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом //Фінанси України. – 2016. – №. 7. – С. 7-25
12. Супрунова І. В. Удосконалення правового забезпечення державної політики у сфері детінізації економіки. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 10. С. 130–136
13. Пархоменко, Н. ТІНЬОВИЙ БІЗНЕС В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕНДЕНЦІЇ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ. Молодий вчений, 11 (75), 2019 577-582. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-123>
14. Голінач, Л. Вплив пандемії «COVID-19» на розвиток тіньової економіки в Україні. Облік, оподаткування і контроль : теорія та методологія : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф.– Тернопіль : ЗУНУ, 2021. – С. 13-15.
15. Soto, Hernando de: The Other Path : The Invisible Revolution in the Third World. New York: Harper & Row, 1990.
16. МІНІСТЕРСТВО ЕКОНОМІКИ, ДЕПАРТАМЕНТ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ВІДДІЛ З ПИТАНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ, ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА СТАТИСТИКИ, Аналітична записка: Тіньова економіка. Загальні тенденції, 2020
17. Дубровський, В., Черкашин, В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні. Інститут соціально-економічної трансформації, 2017р.

- 18.Доценко, А. Ю. "ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОЯВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ
TRENDS AND SHARES OF THE SHADOW ECONOMY AS A PHENOMENON OF SOCIO-ECONOMIC SPACE OF UKRAINE."
СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ЕКОНОМІЦІ (2020), с. 31.
- 19.Bukhtiarova, A., Hayriyan A., Vynokurova N. Level of shadow economy in Ukraine: reasons and ways to overcome. Public and Municipal Finance, 7(1), 2018, с. 6-11
- 20.Національний Банк України <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoji-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini>
- 21.Schneider, F. Shadow Economies and Corruption All Over the World : What Do We Really Know?. : Center for Economic Studies and Ifo Institute for Economic Research, 2006.
- 22.Семібратова Я., Іванченко Г. Методи оцінки тіньової економіки України. Міжнародні економічні відносини та світове господарство, 2016. с.27-31
- 23.Видання Інтерфакс Україна
<https://ua.interfax.com.ua/news/economic/782913.html>
- 24.Приступа Т. В. Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток України [Електронний ресурс] / Т. В. Приступа, М. А. Чайковська // Приазовський економічний вісник. – 2019
- 25.МІНІСТЕРСТВО ЕКОНОМІКИ, ДЕПАРТАМЕНТ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ВІДДІЛ З ПИТАНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ, ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА СТАТИСТИКИ, Аналітична записка: Тіньова економіка. Загальні тенденції, 2021
- 26.Яструбецька, Л. РЕЙДЕРСТВО ЯК КОНФЛІКТНА ФОРМА ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ. Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка, (6), 2021р., с.105-112.

- 27.Островська О., Гавриленко Ю. Індекс IPRI в оцінці ризику поглинання компаній. Інфраструктура ринку. 2019. Вип. 34. С. 283–290.
- 28.Андрощук Г. Авторське право й інтелектуальна власність в інтернеті (за матеріалами соціологічних досліджень) //Юридичний журнал. – 2013. – №. 10.
- 29.Dreher A., Schneider F. Corruption and Shadow Economy: An Empirical Analysis. KOF Working papers. University of Linz, 2006. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/kofwpskof/06-123.htm>
- 30.Enste, D. H. Cologne The shadow economy in industrial countries, Institute for Economic Research and Cologne University of Applied Sciences, Germany, IZA World of Labor. 10.15185/izawol.127., 2015
- 31.Цвігун Т.В, Нечипорук О.І. Тінізація економіки: причини та особливості впливу на економічний розвиток /Т.В Цвігун, О.І. Нечипорук //Економіка і суспільство – 2018
- 32.Дяченко О. П. и др. Масштаби і структура тіньової економіки у світі та причини її виникнення. – 2018. Режим доступу: <http://hdl.handle.net/123456789/2101>
- 33.Kelmanson M. B. et al. Explaining the shadow economy in Europe: size, causes and policy options. – International Monetary Fund, 2019.
- 34.Buehn A., Schneider F. Shadow economies around the world: novel insights, accepted knowledge, and new estimates //International tax and public finance. – 2012. – Т. 19. – №. 1. – С. 139-171
- 35.Schneider F. The Size of the Shadow Economies of 145 Countries all over the World: First Results over the Period 1999 to 2003 //Available at SSRN 636661. – 2004.
- 36.Дяченко О. П. Зарубіжний досвід щодо державних механізмів детінізації економіки країн Європейського Союзу / О. П. Дяченко // Держава та регіони. – 2017. – № 3 (59).– С. 55–60.
- 37.Пірнікоза П. П. Адаптація зарубіжного досвіду використання заходів фіскального характеру з метою детінізації економіки у вітчизняних економічних реаліях //Агросвіт. – 2018. – №. 10. – С. 39-48.

38. Poland — time to upgrade fiscal memory. Режим доступу:
<http://www.salesdatacontroller.com/poland-timeupgrade-fiscal-memory/>

39. Employment, Social Affairs & Inclusion. Режим доступу:
<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1298&langId=en#:~:text=At%20EU%20level%2C%20undeclared%20work,systems%20of%20the%20Member%20States%22.>

40. Український Інститут Майбутнього. Режим доступу:
<https://uifuture.org/publications/shho-otrymae-ukrayina-vid-annistiyi-kapitalu/>

Огляд зарубіжної літератури

1. Schneider, F., Badekow, H.: Ein Herz für Schwarzarbeiter : warum die Schattenwirtschaft unseren Wohlstand steigert. München: Econ, 2006.

Almost a fifth of our economic output is converted into illegal jobs. Who pays social security contributions for their cleaning help or hasn't had their apartment redecorated? However, the vast majority of undeclared workers also have regular jobs and only top up their salary; nobody has ever told them that they are a blessing for our economy! Because the additional and cash earned flows into consumer spending and stimulates domestic demand, which would otherwise be catastrophic. Friedrich Schneider, the authority on undeclared work, and Helmut Badekow describe an everyday phenomenon and its unexpected impact on the economy and society.

2. W. Stützel: Systemkonforme Sozialpolitik in der Sozialen Marktwirtschaft, in: Wirtschaftsdienst, 1980.

Many social measures are taken with good intentions, but have bad social consequences. One reason for this can be seen in the fact that a similarly clear and viable basic decision on the organization of social measures as was taken with the introduction of the social market economy for the organization of the production process has not yet been made. According to Professor Stützel, what is finally needed is a market economy with a system-compliant social policy.

3. Enste, Dominik H., , Ursachen der Schattenwirtschaft in den OECD-Staaten, in: IW-Trends, 2003

The extent and growth of the shadow economy and the measures to combat undeclared work are the subject of heated debate. New estimates and analyzes show that tougher penalties and stricter controls could not prevent the underground economy from expanding in Germany. Even the increases in personnel and material costs planned for the period 2002 to 2004, for example for tightened controls, by almost 50 percent to an estimated half a billion euros are unlikely to change much. Rather, combating irregular activities must address their causes. Empirical results of a root cause analysis show that the main reasons for the increasing

The shadow economy can be seen in the tax burden, the labor market regulations and the quality of state institutions and administration. These can explain around 70 percent of the size differences between the informal economies in the 21 OECD countries considered here.

4. Schneider, F., Enste, D. H.: Shadow economies: Size, causes and consequences, Journal of Economic Literature, Vol. XXXVIII, 2000

This paper presents estimates of the size of the shadow economy in 76 developing, transition, and OECD countries, which are derived by combining figures from different estimation methods. We describe and discuss the strengths and weaknesses of the different estimation methods. We find that the growth of the shadow economy-which is now remarkably large in the 76 countries-is strongly related to increasing burdens of taxation and social security contributions, as well as to the extent of state regulatory activities. Rising corruption also has a clearly positive impact on the growth of the shadow economy.

5. Soto, Hernando de: The Other Path : The Invisible Revolution in the Third World. New York: Harper & Row, 1990.

The Fight Against Terrorism is not military. In the long term it is also - perhaps even primarily - economic. How do we create economic and social conditions in third-world countries that will prevent terrorist organizations and ideas from taking root? How do we give ordinary people in these countries better alternatives than supporting drug lords or terrorists? In *The Other Path*, Hernando de Soto describes how he and his organization, the Institute for Liberty and Democracy, faced this problem in Peru in the 1980s - and how they solved it.

6. Bukhtiarova, A., Hayriyan A., Vynokurova N. Level of shadow economy in Ukraine: reasons and ways to overcome. *Public and Municipal Finance*, 7(1), 2018, c. 6-11

The article offers an investigation of the level of the shadow economy in Ukraine in the period 2007–2016, the structure of the shadow (“grey”) economy in the sectoral section, Ukraine’s place in world rankings in terms of economic freedom, corruption, favorable business conditions, and competitiveness. The main reasons of high level of shadow sector of the national economy are considered, and several measures regarding the reduction of the shadow economy in Ukraine and improvement of its economic situation are presented.

7. Schneider, F. *Shadow Economies and Corruption All Over the World : What Do We Really Know?. : Center for Economic Studies and Ifo Institute for Economic Research*, 2006.

Estimations of the size and development of the shadow economy for 145 countries, including developing, transition and highly developed OECD economies over the period 1999 to 2003 are presented. The average size of the shadow economy (as a percent of "official" GDP) in 2002/03 in 96 developing countries is 38.7%, in 25 transition countries 40.1%, in 21 OECD countries 16.3% and in 3 Communist countries 22.3%. An increased burden of taxation and social security contributions, combined with labor market regulation, are the driving forces of the shadow economy. Furthermore, the results show that the shadow economy reduces corruption in high-income countries, but increases corruption in low income countries. Finally, the various estimation methods are discussed and critically evaluated.

8. Dreher A., Schneider F. *Corruption and Shadow Economy: An Empirical Analysis. KOF Working papers. University of Linz, 2006. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/kofwpskof/06-123.htm>*

This paper analyzes the influence of the shadow economy on corruption and vice versa. We hypothesize that corruption and shadow economy are substitutes in high income countries while they are complements in low income countries. The hypotheses are tested for a crosssection of 120 countries and a panel of 70 countries for the period 1994-2002. Our results show that the shadow economy reduces corruption in high income countries, but increases corruption in low income countries. We also find that stricter regulations increase both corruption and the shadow economy.

9. Enste, D. H. *Cologne The shadow economy in industrial countries, Institute for Economic Research and Cologne University of Applied Sciences, Germany, IZA World of Labor. 10.15185/izawol.127., 2015*

The shadow (underground) economy plays a major role in many countries. People evade taxes and regulations by working in the shadow economy or by employing people illegally. On the one hand, this unregulated economic activity can result in reduced tax revenue and public goods and services, lower tax morale and less tax compliance, higher control costs, and lower economic growth rates. But on the other hand, the shadow economy can be a powerful force for advancing institutional change and can boost the overall production of goods and services in the economy. The shadow economy has implications that extend beyond the economy to the political order. The shadow economy should not be seen as solely an economic problem, to be resolved by attacking the symptoms through higher fines and tougher controls. A country-specific analysis of causes and consequences is necessary in order to

develop policy measures appropriate to the country's level of development. Policymakers should view illicit work as a signal of the need to decrease the attractiveness of the shadow economy through better regulation, a fair and transparent tax system, and more efficient institutions (good governance). Organized crime and illegal employment should nevertheless be fought through stricter controls and enforcement.

10. Buehn A., Schneider F. Shadow economies around the world: novel insights, accepted knowledge, and new estimates // International tax and public finance. – 2012. – T. 19. – №. 1. – C. 139-171

This paper is a first attempt to study the impact of enforcement on the shadow economy. Using a MIMIC model, we find that a higher share of sub-national government employment and the aspiration of public employees to follow rules significantly deter shadow economic activities. Our results also confirm previous findings: Increased burdens of taxation and regulation as well as the state of the “official” economy are important determinants of the shadow economy. The estimated weighted average informality in 162 countries around the world, including developing, Eastern European, Central Asian, and high-income OECD countries, is 17.1% of “official” GDP.

Анотація дипломної бакалаврської роботи

"Counteracting the shadow economy in Ukraine in the context of the implementation of the Association Agreement with the EU"

The work analyses the shadow economy as a negative phenomenon in the national economy, in particular the shadow economy of Ukraine, its manifestations, methods of measurement, development and, most importantly, counteracting this phenomenon through the prism of signing and implementing Ukraine's Association Agreement with the European Union.

The purpose of the qualifying bachelor's thesis is to investigate from a theoretical point of view such a phenomenon as the shadow economy, the disadvantages and advantages of existing methods of measuring it. The most important aspect was to explore the possibilities of combating the shadow economy by examining successful examples of struggle in countries that once made their way to a member state of the European Union.

In accordance with the goal, the following tasks were identified: strategic guidelines for systematic de-shadowing of Ukraine's economy in the implementation of the Association Agreement with the EU, analytical assessment of the shadow economy in Ukraine and methodological bases of shadow economy research. To reveal the topics of the task, the theoretical aspects of shadowing, determining the level of the shadow economy in Ukraine at the moment, outlining the factors hindering de-shadowing, and comparing the levels of the shadow economy in the EU and Ukraine to further analyze methods to combat this negative phenomenon.

The practical significance of the results is to capture trends in informal economic activity in Ukraine and, first of all, to provide diverse recommendations on opportunities for de-shadowing Ukraine's economy in modern conditions, namely adapting the experience of EU countries such as Poland and Slovakia in de-shadowing for use in Ukraine. as well as various areas of public administration in which it is possible to achieve the legalization of much of the shadow business through smart transformations, namely capital amnesty and digitalization. Research of opportunities and current results in these areas that Ukraine has today.